

Сухонос В.В.

**Прокуратура у державному механізмі
Російської імперії
після судової реформи 1864 р.**

Монографія

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”

Протокол № 3 від 16.12.2011 р.

Рецензенти: Скрипнюк О.В., академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
керівник управління по зв'язках з органами
державної влади та міжнародними організаціями
Міжнародної академії правових наук України

Якимчук М.К., доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Національної Академії
прокуратури України

Чернадчук В.Д., доктор юридичних наук, завідувач
кафедри цивільно-правових дисциплін та банківського
права ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”

Науковий редактор: Шемшученко Ю.С., доктор юридичних наук,
професор, академік НАН України

Сухонос, В. В.

Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2012. – 104 с.

У монографії представлені результати історико-правового дослідження місця органів правосуддя та прокуратури у державному механізмі Російської імперії після проведення судової реформи 1864 р. Досліджується причини та передумови її проведення, хід судової реформи та її наслідки. Окремо розглядаються функції прокуратури у сфері реалізації судочинства після судової реформи 1864 р.

Результати дослідження можуть бути використані при розробці теоретичних положень реформування прокуратури України. Вони також можуть бути використані при підготовці науково-методичних і навчальних посібників з дисциплін “Історія держави та права України”, “Судові та правоохоронні органи” “Прокурорський нагляд”, при вивченні вітчизняної історії, історії виникнення та розвитку органів юстиції, а також в науково-дослідницькій роботі з питань історії розвитку судоустрою, судочинства та прокуратури в Україні.

Зміст

ПЕРЕДМОВА

Розділ I. ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОКУРАТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

1.1. Стан суспільства, суду і прокуратури в Російській імперії до судової реформи 1864 р.

1.2 Вплив російського законодавства на діяльність судово-прокурорських органів

Розділ II. СУДОВА РЕФОРМА 1864 р. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1. Організація проведення судової реформи 1864 р.

2.2. Хід судової реформи 1864 р. та її наслідки

Розділ III. ПРОКУРАТУРА У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

3.1. Статус прокуратури у судовій системі після реформи 1864 р.

3.2. Роль прокуратури малоросійських губерній у другій половині ХІХ ст.

Розділ IV. ФУНКЦІЇ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

4.1. Функція підтримання державного обвинувачення в суді

4.2. Особливості участі прокурора у цивільному судочинстві

Висновки

ПРИМІТКИ

ПЕРЕДМОВА

В умовах перманентних суспільних перетворень, реалізації різноманітних реформ з особливою гостротою постає питання забезпечення законності у всіх сферах суспільних відносин і в діяльності всіх без винятку державних органів та їх посадових осіб. При вирішенні цього питання важливе місце належить прокуратурі України.

Незважаючи на двадцятирічний термін функціонування прокуратури, сьогодні важко сказати, що вона існує у досконалому вигляді і бездоганно виконує свої функції. Як і в усіх інших сферах державної діяльності, в прокуратурі триває подолання стереотипів радянських часів, пристосування до нових економічних, ринкових умов, змінюються погляди на її роль і місце в механізмі держави. Водночас тривають наукові пошуки шляхів оптимізації діяльності прокуратури, підвищення її ефективності.

Аналіз досвіду функціонування прокуратури в незалежній Україні виявив необхідність більш швидкого реагування на виклики, які виникають майже кожного дня з огляду на швидкоплинність змін не лише всередині країни, але й в навколишньому світі. Фінансова криза, виникнення терористичної загрози, активізація злочинності вимагають від прокуратури якісної зміни підходів до забезпечення законності в Україні.

Безумовно, прокуратура України потребує реформування, але таке реформування не повинно здійснюватися шляхом спроб та помилок. Такий шлях надто дорого коштуватиме як простим громадянам, так і всій країні. Необхідно шукати зважені, науково обґрунтовані підходи до реформування, які дадуть можливість провести реформи з найменшими витратами і з найвищою якістю.

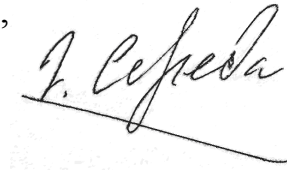
Важливим є також вивчення і урахування історичного досвіду реформування різноманітних державних органів. Але якщо радянський період в цьому аспекті є досить дослідженим, то практично нерозробленим залишається досвід реформ XIX ст., зокрема судової реформи 1864 р. в Російській імперії, в ході якої було кардинально реформовано тогочасну прокуратуру. У даному випадку йдеться не про звичайне історичне дослідження, а про фаховий історико-юридичний аналіз реформи в частині реформування органів прокуратури.

Незважаючи на те, що з часів тієї реформи минуло майже півтора сторіччя, певні її моменти можуть бути корисними й зараз. Особливо це стосується зміни поглядів на функціональну модель прокуратури і наближення її до сучасних європейських моделей.

Запропонована монографія є вдалою спробою осмислити ті аспекти судової реформи 1864 р., які стосуються прокуратури, дати їм оцінку та виокремити той позитивний досвід, який може бути використаний сьогодні.

Сподіваюся, що дана монографія стане в нагоді не тільки науковцям, але й практичним працівникам, які займаються реформуванням прокуратури України, законодавцям, а також викладачам і студентам юридичних навчальних закладів і факультетів.

Заступник Генерального прокурора України,
доктор юридичних наук, професор

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Г. П. Серєда', written over a horizontal line.

Г. П. Серєда

Розділ I. ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОКУРАТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

1.1. Стан суспільства, суду і прокуратури в Російській імперії до судової реформи 1864 р.

Реформи Олександра II другої половини ХІХ ст. у колі науковців отримали назву “великих реформ Олександра II”. Дослідження показало, що це були дійсно великі реформи, враховуючи глибину тих змін, які вони зумовили у соціальному, економічному і політичному устрої Російської імперії. У ті часи вперше за всю історію Росії гостро постала проблема необхідності проведення соціально-економічних реформ, які в майбутньому повинні були змінити суспільний лад. У зв’язку з тим, що зазначена проблема своєчасно не вирішувалася, це привело країну не тільки до економічної, а й до суспільно-політичної кризи, тобто до системної кризи. Незважаючи на це, зростання російських міст продовжувалося і вони все більше потребували продовольства та сировини для легкої промисловості. Забезпечити міста продуктами сільського господарства закріпаченому селу ставало все складніше, тому що російського хліба вимагала ще і Західна Європа. Тільки з 1831 до 1860 р. середньорічний вивіз хліба з Росії збільшився з 18 до 69 млн. пудів. Слід відмітити, що урожайність зернових на початку ХІХ ст. зменшилася у порівнянні з ХVІІІ ст., а це у свою чергу було причиною посилення експлуатації сільського населення. Проте незважаючи на драконівські методи (побиття, знущання та ін.) з боку поміщиків, їх господарства почали деградувати. Деякі поміщики влізли в борги і, незважаючи на допомогу держави, часто розорявалися. У зв’язку з цим з 1835 по 1858 р. кількість власників кріпаків скоротилася з 127000 до 103880¹.

Про кризу кріпосного ладу свідчить зростання селянських заворушень. По всій імперії стали виникати політичні угруповання. Не стала винятком і Україна. Політичні гуртки організовувалися у Харківському та Київському університетах і деяких гімназіях. Головною їх рисою було глибоке відчуження від офіційної Росії, намагання вийти з неї, а деякі бажали якось вивести і саму Росію². У 30-ті р. ХІХ ст. у Харкові після розгрому студентської молоді передові опозиційно налаштовані сили очолив письменник В. Пасек, який свою агітаційну діяльність проводив і в Полтаві, де неодноразово зустрічався з І. Котляревським. Таким чином Харків став центром боротьби за звільнення від кріпацтва. Аналогічне становище було і в Ніжинській гімназії вищих наук, де навчалися в основному діти дворян. Серед прогресивної молоді був і майбутній український письменник Є. Гребінка. У своїх лекціях професор М. Белоусов зазначав, що кожна особа повинна мати рівні права на недоторканість, захист від насильства і невиконання вимушених обіцянок, а головне, наголошував він, що усі люди мають рівні права незалежно від станової приналежності, що людину як річ продавати не можна³.

Поширення політичних угруповань в Україні, зокрема в Харкові, Полтаві, Ніжині, Києві та ін., свідчить про зростання опозиційних настроїв серед передової інтелігенції, яка засуджувала безправність кріпаків і самодержавство.

У діяльності перших політичних угруповань (гуртків), що ніби гриби виникали після повстання декабристів⁴, спостерігалися риси дворянської обмеженості, відсутності чіткої організації і радикальної програми. У Росії діяли також польські революціонери. Їхні організації виникли на Правобережній Україні і в Одесі.

Отже, в 40-х роках XIX ст. в умовах загострення кризи феодально-кріпосницької системи продовжував поширюватися суспільний рух проти існуючого ладу в Російській імперії. Одним з показників такої активізації було виникнення політичного осередку петрашевців у Петербурзі та Кирило-Мефодіївського братства в Києві, на чолі якого стояв Т. Г. Шевченко. Подорожуючи по Україні, у містах та селах Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Подолі Шевченко знаходив друзів і однодумців, спілкувався з простими людьми, читав їм свої твори, знайомив з своїми революційними поглядами. Під впливом Шевченка деякі кирило-мефодіївці, в тому числі М. Гулак, О. Навроцький, змінили свої погляди і зайняли більш радикальні позиції. Вони виступали за революційне звільнення і об'єднання слов'янських народів, усунення владного деспотизму та іноземного господарювання.

Історично в Україні, як і в інших губерніях Російської імперії, прості люди жили важко. Панщина, несправедливі податки, свавілля поміщиків, беззахисність селян, корупція судової системи сприяли цьому. Особливо тяжким і безправним на рівні рабів було життя мешканців Малоросії – Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомирсько-Волинської губерній⁵. Серед населення все частіше можна було почути радикальні вислови "... Покуда Николайчик будет царствовать, не будет добра на свете"⁶. Із року в рік селянський визвольний рух все більше розростався. У 1835 р. ним вже було охоплено тільки в Київській губернії 9 із 12 повітів. Проте селянські повстання придушувалися із застосуванням військових сил.

Селянський рух також поширився на Східну Галіцію, Північну Буковину, Закарпаття, які в той час були у складі Австрії, а в деяких місцях переріс у повстання. Користуючись цим, лідери ліберально-дворянської опозиції почали вимагати звільнення селян від кріпацтва. У Львові відбулися масові демонстрації, в яких взяли участь українці, поляки, німці. Як наслідок, страх перед селянським визвольним рухом змусив правлячі кола Австрії скасувати панщину в Галіції, а потім і в інших місцях. Це був тільки початок, але він змусив уряд Австрії провести аграрну реформу, хоча і не на користь селян. Тому вони продовжили боротьбу за свої права. Під тиском каральних підрозділів селянський рух на Буковині та в інших місцях дещо послабився. Однак він почався в Закарпатті, що змусило Ужгородський сейм у березні 1848 р. скасувати кріпосне право, але на таких же кабальних умовах, як і в Галіції та на Буковині. Незважаючи на це, скасування кріпосного права було важливим завоюванням селян, які вперше отримали цивільні права. І. Франко писав: "Освобождение от барщины превратило крестьян в самостоятельную общественную силу, которую уже нельзя было недооценивать"⁷.

У цей період Російську імперію все більше охоплювала глибока соціально-економічна і політична криза. Поміщики, яких захищала майже вся судова система, продовжували забирати у кріпаків їхні земельні ділянки. Такі

факти мали місце в 1860 р. в Старокостянтинівському, Луцькому, Ковельському, Житомирському повітах Волинської губернії, а також в Київській і Полтавській губерніях. Все більше кріпаків вели злиденне існування. Доведені до відчаю і користуючись звістками про скасування кріпосного права у західних землях, вони тікали в Бессарабію, на Дон або у Новоросію, шукаючи кращої долі, чи поповнювали ряди повстанців, стаючи на шлях відкритої боротьби. Все частіше лунало, що поміщиків треба вигнати, а землю і все їхнє майно забрати собі⁸. У Чернігівській губернії селяни взагалі відмовилися підкорятися поміщикам і заявили: “Не покоримся, хоть отрубите всем нам головы”⁹. Гострий характер мав виступ фабричних селян в с. Великий Бобрик Сумського повіту Харківської губернії. Але як і інші цей рух був жорстоко придушений поліцією.

Слід зазначити, що боротьбу за звільнення села від рабства вели і опозиційні ліберали. За скасування кріпосного права в Україні виступав цукро заводчик граф О. Бобринський, харківські власники земель Д. Хрущов і Д. Шретер та багато інших.

Звідси можна зробити висновок про те, що з питань економічного розвитку імперії, зокрема вирішення селянської долі, з’явилися різні точки зору як у селян, так і представників дворянства та буржуазних кіл, що вплинуло на царський бюрократичний державний апарат. В ньому з’являлися прихильники реформ. Таких поглядів дотримувалися і представники царської сім’ї, зокрема Великий князь Костянтин Павлович та Велика княгиня Олена Павлівна. Цар Олександр II певний час боявся висловити свою позицію з селянського питання, тому що не хотів викликати невдоволення серед дворянства. Але під впливом об’єктивних факторів у Росії були підготовлені та проведені необхідні реформи і не тільки із селянського питання.

В Україні, як і в Росії, були створені губернські дворянські комітети, які почали готувати земельну реформу. Проте і тут не було єдиної точки зору. Одні поміщики, наприклад, Правобережної України, відкрито заявляли про своє бажання звільнити селян без надання їм землі, інші були за те, щоб наділити селян землею, але за їхні гроші. Були й інші точки зору.

Криза в державі посилювалася, і Олександр II вимушений був втрутитися в підготовку реформ та переглянути деякі пункти програми розкріпачення селян. У постанові Головного комітету від 29 листопада 1858 р. під його головуванням наголошувалося на необхідності добитися, щоб селяни поступово ставали власниками землі. У зв’язку з побажаннями Олександра II Головний комітет прийняв нову програму реформи¹⁰. Деякі дворяни не погоджувалися зі змінами і вносили свої поправки. Уряд в основному погоджувався з ними, зокрема з пропозицією зменшити розміри земельних ділянок і збільшити викупні платежі. Це значно погіршувало умовне звільнення селян, проте законопроект про селянську реформу Олександр II 19 лютого 1861 р. затвердив¹¹.

Основні положення селянської реформи були викладені у царському Маніфесті від 19 лютого 1861 р. та в “Общем положении о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости”¹².

Слід зазначити, що селянська реформа не задовольнила ані тих, ані інших і викликала масовий селянський рух непокори. Передові ліберально налаштовані сили Росії намагалися довести Олександрю II, що людям потрібна не тільки земля, а й воля та освіта, що закон для усіх повинен бути однаковим незалежно від суспільного стану.

В Україні селянська реформа 1861 р. також була сприйнята неоднозначно. Наприклад, активні діячі Київської губернії були нею задоволені, а на Харківщині селяни збунтувалися через те, що з них вимагали викуп за землю, і заявляли, що дякувати царю ні за що¹³. Водночас селяни на Волині вірили Олександрю II і говорили, що поміщики підробили Маніфест, тому що цар не міг знати, що земля, яка знаходиться у їх користуванні, належить селянській громаді, тому що “работой предков их и их самих ... она давно уже выкуплена”¹⁴.

У зв'язку з неприйнятними умовами земельної реформи, відсутністю правового механізму її проведення і підтримкою поміщиків у судах селяни в основному відкрито виступали проти такої реформи. Але цей демократичний і справедливий рух подавлявся військовими. Розуміючи, що в подальшому такий рух може призвести до революції, Олександр II провів низку реформ, зокрема фінансову, земельну, містечкову, поліцейську, судову, військову, а також реформу у сфері освіти і цензури¹⁵.

Земська реформа одночасно удосконалювала систему управління і зміцнювала позиції уряду. На місцях були створені земства, тобто місцеві органи управління на чолі з демократично обраним головою. В Україні було створено 6 губернських і майже 60 повітових земських управ, представники яких обиралися на 3 роки¹⁶. Щодо освітньої реформи та реформи цензури, то Олександр II вирішив надати можливість навчатися дітям усіх соціальних станів. 4 липня 1864 р. він затвердив “Положение о начальных народных училищах”, на основі якого запроваджувалася єдина система початкової освіти. Відкривати початкові школи дозволялося як державним, так і громадським установам та відомствам, а також окремим громадянам. Однак загальне керівництво навчальним процесом і контроль за ним повинні були здійснювати повітові та губернські шкільні ради. Крім того, в державі створювалися класичні та реальні чоловічі і жіночі гімназії¹⁷. Таким чином, реформи Олександра II – це був крок вперед у соціально-економічному і політичному розвитку Російської імперії.

Продовжилися демократичні перетворення реорганізацією системи самоврядування в містах, а також проведенням фінансової реформи. Уряд змінив становий ценз при виборах в місцеву думу на майновий і встановив, що у виборах можуть брати участь особи не молодші 25-річного віку. Проте жінки права голосу не мали. Дума обирала виконавчий орган на 4 роки на чолі з головою, який затверджувався в Міністерстві внутрішніх справ або губернатором¹⁸.

Фінансова криза у 50-ті роки XIX ст. змусила уряд провести фінансову реформу, яка у 1859-1864 рр. торкнулася податкової і кредитної системи, а також бюджету та державного фінансового контролю.

Військова реформа поділила всю територію Російської імперії на 10 військових округів. Українські губернії увійшли до складу Київського (Київська, Подільська і Волинська губернії), Одеського (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область) і Харківського (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Воронежська, Курська і Орловська губернії) округів. З 1 січня 1874 р. був прийнятий новий Військовий статут, за яким запроваджувалася загальна військова повинність для осіб чоловічої статі, які досягли 20-річного віку. Крім того, був скорочений строк служби до 6 років у сухопутних військах і до 7 років на флоті¹⁹.

Як вважають більшість сучасних дослідників, незважаючи на деякі недоліки, реформи Олександра II були прогресивними і створили необхідні умови для удосконалення суспільно-політичного устрою держави. Росія ніби вийшла з феодално-кріпосницької епохи і почала розбудовувати капіталістичну суспільно-економічну формацію.

Щодо судово-прокурорської системи, яка існувала в Україні, то вона була різноманітною і перебувала у руках чиновників – дворян. Ця система була пронизана бюрократизмом, тяганиною і хабарництвом. Вона нічим не відрізнялася від судової системи губерній Центральної Росії²⁰. Слід зазначити, що судова система того часу, що існувала в губерніях України, була неоднаковою. Так, судами першої інстанції у деяких губерніях були станові суди: у повітах – земські для дворян і селян; у містах – магістрати та ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією для них вважалися губернські суди. Пізніше в Одесі були створені комерційні суди, а в губерніях – совісні суди для розгляду справ про злочини неповнолітніх і божевільних та надвірні суди, які розглядали кримінальні та цивільні справи осіб, стану приналежність яких важко було визначити, а також чиновників і військовослужбовців, які тимчасово перебували в місті у справах служби.

На Правобережжі, тобто в Київській, Подільській і Волинській губерніях, судову систему очолював головний суд, який був апеляційною інстанцією для повітових, підкоморних судів, магістратів і ратуш. Він складався з двох департаментів – цивільних справ і кримінальних справ.

Повітовий суд вважався становим судом для дворян і селян, а магістрати і ратуші – становими судами у містах. Совісних судів у цих губерніях не було, а підкоморний суд вважався становим судом першої інстанції у межових справах. До підсудності головного суду належали також справи, які мали компетенцію надвірних судів до їх ліквідації у Волинській і Подільській губерніях. На вироки та рішення головного суду учасники процесу подавали апеляції та скарги до Сенату.

Водночас слід відмітити, що судді мали “жебрацьку” зарплату, проте це влаштовувало царя та його оточення, ніхто навіть не звертав увагу на те, що таке існування штовхає суддів до хабарів. Так, голова суддівської палати мав жалування на рік лише 1143 руб. 65 коп., тоді як голова Казенної палати отримував 4406 руб. Щодо дрібних канцелярських чинів, то вони інколи отримували лише 1 руб. на місяць.

Цікаві факти наводить М. Розін. Він вказує, що навіть міністр юстиції генерал-прокурор В. М. Панін, щоб прискорити прийняття рішення на користь

своєї доньки, розпорядився через директора Топільського дати відповідним судовим чинам хабара у розмірі 100 рублів. Іншого разу він відвідав Петербурзький повітовий суд і побачив людину в білизні з мітлою в руках. Як з'ясувалося, це був не дрібний чиновник, а заступник голови зазначеного суду, у якого взагалі не було грошей, щоб придбати необхідний одяг²¹.

Отже, недарма дослідники констатують, що правосуддя в царській Росії було у стані занепаду. Тяганина під час розгляду справ, хабарництво та побори були характерними майже для всіх чиновників. Навіть прокуратура, що представляла у той час імператорську владу, нічого не могла зробити, тому що губернські прокурори, не згадуючи вже про стряпчих, знаходилися під тиском генерал-губернаторів, які затверджували вироки судів на свій розсуд²².

Відомо, що однією з найважливіших функцій управління взагалі і державного управління зокрема є функція контролю, причому контролю підлягають і процес управлінської діяльності, і її результат. Як показало дослідження, належного контролю за діяльністю генерал-губернаторів не було. Звідси може виникнути запитання: що ж робили прокурори, інститут яких вже був створений в Росії? Дійсно прокуратури були, але як і інші державні структури знаходилися в стані занепаду²³. Однак деякі з них не тільки наглядали за строками розслідування кримінальних справ, а й старалися дійти до суті справи і давали свою оцінку зібраним документам про вину тієї чи іншої особи.

Генерал-прокурор Я. П. Шаховський, ознайомившись із судовими місцями і з роботою деяких суддів, писав, що для них характерні великі зловживання. Добитися справедливого вироку було неможливо, тому що судові місця фактично вийшли з-під контролю, а “ненасытная алчба корысти дошла до того, что некоторые места, учрежденные для правосудия, сделались торжищем лихоимства, пристрастие – предводительством судей, а притворство и упущение – ободрением беззакония”²⁴.

До зазначеного необхідно додати, що підбором кадрів для суддівського корпусу практично ніхто не займався. Тому суддівські посади обіймали найменш досвідчені особи. Багато суддів були просто неграмотними і, як правило, відповідальність за правильне викладення і вирішення справи покладалася на їхніх секретарів, що не сприяло авторитету судових органів. До реформи обвинувачений, а в подальшому підсудний являв собою скоріше предмет, ніж особистість у кримінальному процесі. Їх називали “источниками истины” і, виходячи з цього, проводили з ними різні експерименти для того, щоб цю “истину” з нього витягти. Як правило, підсудний під тиском визнавав свою вину, а судді інших доказів не шукали. Вони констатували, що визнання вини обвинуваченим – це “лучшее свидетельство всего света”. З таким твердженням погоджувалися навіть міністри. І ніхто не звертав уваги, що допит був фактично вимаганням у підсудного визнання своєї вини. Для цього скасоване ще у 1801 р. катування застосовувалося регулярно. Як свідчив губернський прокурор Д. Ровінський, у середині XIX ст. в Москві існували “клоповники” і темні ями, які називалися “Аскольдова могила”. В них кидали людей, які не визнавали своєї вини. А щоб ті скоріше зізналися, їх годували солоною рибою і “забували” дати води.

Вирок суду постановлявся за встановленими законом правилами про силу доказів. Звід законів згідно з наказом Катерини II ділив докази на досконалі та недосконалі. Одного досконалого доказу було достатньо для визнання обвинувачення справедливим. Якщо досконалих доказів не було знайдено, але суддя вважав, що на особу є якісь докази, то виходячи з цього суд міг залишити підсудного під підозрою. Хоча суд міг передати підсудного і на поруки. У виняткових випадках за згодою підсудного суд міг привести його до присяги, щоб він “очистився” від підозри. Якщо ж суд вважав, що підсудний може скоїти, незважаючи на клятву, злочин, то він не мав права допускати підсудного до присяги “дело передать воле Божьей, пока оно само собою не объяснится”²⁵.

Таким чином суд міг виносити три види вироків: обвинувальний, виправдувальний і залишення під підозрою (*absolutiabinstantia*). Система формальних доказів призводила до того, що суди постановляли обвинувальні вироків тільки по 12,5 % справ. Щодо інших 87,5 % вироків, то за ними в основному підсудного залишали під підозрою²⁶, яка, поєднуючись з правовими і побутовими наслідками, на нашу думку, перетворювалася на неприродне катування.

Після вступу Олександра I на російський престол становище серед суддівського корпусу не покращилося, а навпаки стала гіршим, адже хабарництво серед суддів і дрібних судових чиновників процвітало. Такому становищу сприяло перетворення державного устрою. 8 вересня 1802 р. Указом Олександра I разом з іншими міністерствами було створено Міністерство юстиції, до якого перейшли деякі функції генерал-прокурора, зокрема і управління судовою частиною.

У 1812 р. на території Російської імперії був запроваджений єдиний порядок виконання судових вироків: у містах вони передавалися міській поліції, у повітах – нижнім земським судам.

У подальшому, незважаючи на зазначені відмінності, у цілому судова система на Лівобережній Україні не змінилася. Враховуючи місцеві особливості, вона була подібна до судової системи Правобережної України²⁷. Суди діяли під контролем губернаторів. Крім того, слід відмітити, що при відсутності губернатора, віце-губернатора тимчасове управління губернією здійснював старший із генеральних суддів. Як вже зазначалося, губернатор в обов’язковому порядку отримував розглянуті судами кримінальні справи і затверджував вироків. Він також мав право направляти кримінальну справу на розгляд Сенату, якщо не був згоден з вироків суду.

Судова система в Україні доповнювалася селянськими судами, які розглядали дрібні цивільні та кримінальні справи на основі звичаєвого права. У судах використовувалася російська мова²⁸.

Дослідження показало, що прокуратура у той час, хоча і мала власну ієрархічну структуру, у своїй безпосередній діяльності була підконтрольна місцевим губернаторам та генерал-губернаторам, враховуючи, що останні були у складі губернського правління, рішення якого були обов’язковими для усіх, в тому числі і для прокурора. Досить незначною була роль прокуратури і при розслідуванні кримінальних справ²⁹. Водночас, оцінюючи діяльність

дореформеної прокуратури, А. Ф. Коні писав: “Губернский прокурор и стряпчие в уездах были живым напоминанием закона и во многих случаях его обязательными истолкователями”³⁰. Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що прокурорський нагляд тих часів був нелегким, тому що губернським прокурорам доводилося рішуче боротися як з місцевими зловживаннями, так і з бюрократизмом. Але це не завжди давало результати. Однак сама боротьба, її виникнення мало благородну і справедливу мету – обов’язок виконувати закони. Щодо слідства, то воно, за висловом А. Ф. Коні, було “в грязных и нечистых руках”³¹.

Питання реорганізації слідства вимагало негайного вирішення. Тому генерал-прокурор В. М. Панін ще у 1850 р. запропонував імператору провести реорганізацію слідства, що було зроблено тільки у 1860 р. Таким чином у Російській імперії вперше був прийнятий закон про попереднє слідство, яке мали проводити судові слідчі. Указом від 8 червня 1860 р. передбачалося відокремлення слідчої частини від поліції в усіх 44 губерніях і призначення на ці посади осіб, які підпорядковувалися Міністерству юстиції для проведення слідчих дій³².

Слід підкреслити, що не всі генерал-прокурори погоджувались з реформами, які проводилися царями. Так, вважаючи, що функції генерал-прокурора скорочувати ще зарано, генерал-прокурор О. А. Беклешев пішов у відставку. На деякий час органи прокуратури втратили своє значення. Призначений на посаду міністра юстиції і одночасно генерал-прокурора князь П. В. Лопухін одразу очолив комісію з розробки законів “Комітет 13 січня 1807 р.” Зайнятий державними справами П. В. Лопухін не зміг організувати роботу прокурорів на місцях і не заглиблювався належним чином у діяльність судів. Як наслідок, хабарництво продовжувало процвітати. Пізніше у зв’язку з подальшим реформуванням державного устрою, а також Кабінету міністрів, Державної ради, на які наглядова функція генерал-прокурора не поширювалася, міністр юстиції взагалі втратив свій авторитет і роль як “око государево”³³. Поступово через істотні недоліки авторитет прокуратури зменшився і на місцях. Це сталося тому, що, по-перше, прокуратура була підпорядкована виконавчій владі, і очолював її міністр юстиції, і, по-друге, сфера нагляду у прокурорів ніякими нормативними актами не визначалася і була “безмежною”, а тому її виконання було нереальним.

Зміна ролі генерал-прокурора також була пов’язана зі зміною ролі Сенату, який став втрачати свої політичні і адміністративні функції, перетворюючись переважно на судовий, а також частково на наглядовий орган. Незважаючи на це, прокуратура у першій половині XIX ст. зберегла своє значення і структуру, зосереджуючи основну увагу на перегляді рішень та вироків губернських судових і адміністративних установ. Саме тому тільки демократизація судової системи і державного апарату могла забезпечити успіх в цьому напрямку, що у свою чергу вимагало і реорганізації органів прокуратури.

1.2 Вплив російського законодавства на діяльність судово-прокурорських органів

Відомо, що після возз'єднання України і Росії у 1654 р. державні органи останньої розпочали свою діяльність на території України, тому що на її території було визнано суверенітет царської влади. Гетьман і старшина перебували на службі у царя. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. і "Вічного миру" з Річчю Посполитою у 1686 р., Константинопольського мирного договору з Туреччиною 1710 р. Лівобережна Україна, в тому числі Київ, почали поступово переходити під юрисдикцію Росії³⁴. Пізніше до Росії відійшла Правобережна Україна і частина Західної Білорусі³⁵. Реформи Петра I почалися з утворення спеціальної системи органів, які були покликані контролювати діяльність державного апарату, як центрального, так і місцевого. Указом від 25 березня 1711 р. на першому місці серед обов'язків Сенату була вимога про те, щоб суд був не лицемірний, а нечесних суддів карати позбавленням честі і військового майна. Цікавим є той факт, що, створивши прокуратуру за своїм зразком, Петро I офіційно запровадив посаду прокурора в органах управління Україною в її теперішньому вигляді. Так указом від 16 травня 1722 р. в Глухові була утворена прокуратура³⁶.

Аналізуючи інститут прокуратури за часів Петра I, приходимо до висновку, що прокуратура в Російській імперії створювалася як державний орган, який представляв перш за все імператорську владу. Свої наглядові функції прокурор виконував від її імені і за її дорученням. За межі своїх повноважень, як правило, прокурори не виходили і перебували при Сенаті, колегіях та надвірних судах. До певної міри така модель прокуратури зумовлювалася існуючою тоді правовою системою і системою організації влади. Пізніше, коли в Росії були інші царі, функції і повноваження прокуратури періодично змінювалися³⁷.

Наприклад, реформи державного устрою, які проводила Катерина II, значною мірою відбилися і на прокуратурі. Насамперед збільшилася кількість прокуратур, що в свою чергу посилило владу генерал-прокурора. Були запроваджені посади прокурорів у провінційних канцеляріях і в новоутворених департаментах колегії.

Проте слід зазначити, що в умовах становлення у Російській імперії часів Петра I фактично нової, незвичної системи державного управління запровадження прокурорського нагляду певною мірою вирішувало завдання організації контролю у державному управлінні. Зробити висновок про ефективність такого контролю в ті далекі часи досить важко, але вже той факт, що без прокуратури протягом майже трьох сторіч жодна модель організації влади обійтися не змогла, свідчить про її необхідність і важливість.

Як вже зазначалося, на території України органи прокуратури Російської імперії почали діяти у другій половині XVIII ст. За період з 1796 до 1803 р. на території України утворюються Київська (1796 р.), Чернігівська (1796 р.), Подільська (1796 р.), Волинська (1796 р.), Катеринославська (1802 р.), Полтавська (1802 р.), Таврійська (1802 р.) і Херсонська губернії, а у 1835 р. –

Харківська. У них були створені посади губернських прокурорів і губернських стряпчих. Повноваження прокурорів були викладені в главі XXVII “Уложения про губернії”. Останнє встановило 10 видів порушень, про які губернський прокурор повинен був доповідати генерал-прокурору, а саме:

- про неслухняність державних службовців;
- про неналежне виконання в судових установах законів і указів;
- про лінивість посадових осіб при виконанні службових обов’язків;
- про невчасне виконання завдань;
- про тяганину при виконанні завдань;
- про порушення правил благопристойності при виявленні проступків чи злочинів;
- про виявлені факти незаконної торгівельної діяльності;
- про порушення загальної тиші;
- про порушення присяги;
- про казенні збитки та ін.³⁸

Повноваження та обов’язки прокурорів і стряпчих при Верховному земському суді, губернському магістраті і верхній розправі викладені у ст. 407–408 вищезазначеного “Уложения про губернії”³⁹, в яких також передбачалася сувора відповідальність стряпчих за неналежне виконання своїх службових обов’язків. Це дозволяє зробити висновок про те, що основним завданням прокуратури, яка діяла в Україні в другій половині XVIII ст., був нагляд за виконанням посадовими особами законів, а також провадження неупередженого розгляду справ. Тобто основною функцією у прокурорів була наглядова, зокрема і щодо судової діяльності. На початку XIX ст. після створення міністерств генерал-прокурор одночасно очолював і міністерство юстиції.

Як вже зазначалося, оцінюючи діяльність дореформеної прокуратури, наш земляк видатний юрист того часу А. Ф. Коні писав: “Губернский прокурор и стряпчие в уездах были живым напоминанием закона и во многих случаях его обязательными истолковывателями”⁴⁰.

Водночас слід відмітити, що запроваджений в Україні державний механізм політичного управління був створений таким чином, щоб все суспільство усвідомлювало, що воно є частиною Російської імперії. Управління Україною в системі центральних органів державної влади та управління здійснювали імператор та Міністерство внутрішніх справ, що мали свої органи на місцях. Цар призначив генерал-губернаторів і губернаторів переважно з армійських генералів. Генерал-губернатори були наділені широкими повноваженнями, тобто фактично мали необмежену владу, яка доходила до свавілля. У їх розпорядженні були війська, які при необхідності використовувалися для придушення народних повстань. Сама система губернського управління складалася з губернатора і очолюваного ним губернського правління, куди входили радники, віце-губернатори, прокурор, канцелярія та губернські установи галузевого управління, тобто казенні палати, представники рекрутського присутствія, присутствія поліції, суду та деяких інших органів.

Повітовий апарат управління також підпорядковувався не тільки губернатору, а й його апарату. Слід зазначити, що в системі повітового управління управлінські функції виконував і земський суд, який одночасно був адміністративно-поліцейським і судовим органом. Він також виконував функції нагляду за порядком, забезпечував виконання повинностей, сплату податків та ін.

На відміну від губерній центральної Росії, де земський суд обирався дворянськими зібраннями і мав крім засідателів із дворян, ще по два засідателі від державних селян, у губерніях України, за винятком Слобідсько-Української, склад земських судів призначався губернським правлінням, причому тільки з дворян. Земські правники – голови суду – призначалися Сенатом за поданням губернатора, погодженим з міністром юстиції. Для управління селянами були створені волості, на чолі яких стояли волосні правління, якими керували голова, старости та писарі. Управлінські заходи на місцях здійснювали поліцейські органи – управи благочинства, що були підпорядковані губернатору. У таких великих містах, як Одеса, Херсон та Феодосія в 1803 р. були створені градоначальства, які були наділені певними функціями управління містами. Вони наглядали за судочинством і безпосередньо отримували розпорядження та вказівки від самого імператора та міністра внутрішніх справ. Як вже зазначалося, судово-прокурорська система була різноманітною. Тому можна констатувати, що як суд, так і прокуратура перебували у руках чиновників – дворян, були дуже бюрократичні та пронизані хабарництвом. Імператор розумів, що така різноманітна система існувати довго не може, у зв'язку з чим у Катеринославській, Слобідсько-Українській, Херсонській і Таврійській губерніях вона була приведена у відповідність до судової системи губерній центральної Росії. Судами першої інстанції стали станові суди: у повітах – земські суди для дворян і селян; у містах – магістрати та ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією були губернські суди, які склалися з двох палат – кримінального і цивільного суду, а також совісні суди для розгляду справ про злочини божевільних та неповнолітніх, надвірні суди, які розглядали кримінальні та цивільні справи осіб, стану приналежність яких було важко визначити, а також чиновників і військовослужбовців, які тимчасово перебували там у службових справах. Одеса створила ще й комерційний суд.

Однак у Київській, Волинській і Подільській губерніях структура судової системи була дещо іншою. На чолі судової системи стояв головний суд, який одночасно був апеляційною інстанцією для повітових, підкоморних судів, магістратів і ратуш. Повітовий суд вважався становим судом для дворян і селян, магістрати і ратуші залишалися становими судами у містах. Підкоморний суд був становим судом першої інстанції у межових справах. Слід також відмітити, що совісних судів у зазначених губерніях не було.

Головний суд також складався з двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Компетенція суду була такою як компетенція палат і цивільного суду інших губерній. Хоча вони розглядали також справи про малолітніх і божевільних осіб, що скоїли злочин. Апеляції на вироки головного суду подавалися до Сенату. У 1812 р. у Російській імперії був запроваджений

єдиний порядок виконання судових вироків, зокрема, у містах цим займалася міська поліція, а у повітах – нижні земські суди.

Судова система у Лівобережній Україні була подібна до системи Правобережної, за винятком того, що головною судовою інстанцією вважався Генеральний суд, один із найстаріших суддів якого у випадку відсутності губернатора і віце-губернатора виконував їхні обов'язки. Діяльність усіх судів у губернії була підконтрольною губернатору, який в обов'язковому порядку затверджував вирoki у кримінальних справах. У разі незгоди губернатора з вирокom суду справу передавали до Сенату, який в основному підтримував рішення губернатора.

Необхідно зазначити, що впродовж 30-х років XIX ст. були ліквідовані усі характерні особливості судової системи України. Вона була доповнена селянськими судами, що розглядали справи на основі звичаєвого права. У всіх судах судочинство почали вести російською мовою.

У судах першої інстанції брав участь повітовий прокурор, посада якого разом із посадою повітового слідчого була запроваджена в Україні з ініціативи генерал-прокурора Д. В. Дашкова⁴¹. У судах другої інстанції обов'язки прокурора виконували губернські прокурори та їх помічники. Однак слід зазначити, що в першій половині XIX ст. органи прокуратури хоча і мали власну ієрархічну структуру у своїй безпосередній наглядovій діяльності підпорядковувалися як губернаторам, так і генерал-губернаторам⁴². Це відбувалося тому, що зазначені особи входили до складу губернського правління, рішення якого були обов'язковими і для прокурора.

Отже, можна зробити висновок про те, що основним завданням прокуратури Російської імперії в Україні став всеохоплюючий нагляд за виконанням посадовими особами законів, а також провадження неупередженого розгляду справ судами. При виконанні своїх службових обов'язків прокурорські працівники ставили перед собою завдання насамперед бути людьми, а не чиновниками, служити справі, а не конкретній особі; опиратися на закон і роз'яснювати його вимоги, щоб усі розуміли, що вони творять добро і користь. Цим вони добивалися від громадян однієї нагороди – поваги. Навіть перший міністр юстиції Г. Державін 22 вересня 1802 р. звертався до підлеглих, керуючись зазначеними принципами.

Проведене автором дослідження з урахуванням висновків монографії “Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність” дає можливість стверджувати, що в період XVI–XVIII ст. прокуратури у сьогodнішньому вигляді на теренах України не було⁴³.

Публічний інтерес у судах представляли різні посадові особи, зокрема лавники, війти, бургомістри, інстiгатори, козацькі полковники, писарі і навіть особи, які виконували певні функції, що притаманні прокуратурі сьогodення. Тому окремі дослідники почали стверджувати, що прокуратура на теренах України існувала ще в давнину. Але прикладів, які б свідчили про конкретну функціональну модель прокуратури, організацію державної влади, пануючу в державі ідеологію та рівень розвитку суспільної самосвідомості населення країни вони не наводять. Тому, на нашу думку, виникла прокуратура у більш-

менш упорядкованому вигляді і законодавчому оформленні все ж таки у період, коли Україна входила до складу Російської імперії.

Витоки української державності можна знайти і в більш віддалених за часом подіях, але говорити про вплив державно-правових інститутів минулого на прототипи сьогодення можна тільки за умов відповідного рівня розвитку таких інститутів, наявності їх належного правового регулювання та фіксування в документах про практику функціонування⁴⁴.

З урахуванням вищезазначеного підходу першим етапом розвитку прокуратури в Україні можна вважати етап, який здійснювався на основі російського імперського законодавства. Цікавим є той факт, що саме з метою захисту селян від свавілля місцевої влади іменним Указом Петра I від 16 травня 1722 р. “Об учреждении в Глухове малороссийской коллегии и о назначении на оную присутствующим бригадира Вильямина” вперше була створена прокуратура в Україні⁴⁵. Однак не можна не враховувати, що історично українська правова традиція сприяла формуванню і розвитку інституту прокуратури. Вона розвивалася на засадах змагальності і рівності у диференційованій судовій системі та на основі децентралізації. І якщо ці ознаки діяльності інстигаторів, бургомістрів та інших посадових осіб вважати основними, то можна стверджувати, що вітчизняна правова традиція деякою мірою була подібна з європейським зразком інституту прокуратури. З моменту утворення у 1722 р. прокуратури на українських землях російське законодавство стало мати вже свою систему органів контролю за діяльністю органів влади на місцях, до яких належали губернські прокурори та їх помічники, прокурори при вищих земських судах, губернських магістратах і вищій розправі, а також повітові стряпчі, які здійснювали контрольно-репресивні функції, спрямовані на збереження існуючої влади Російської імперії на землях України. Тому перший етап діяльності прокуратури в державному механізмі України, який проіснував до 1917 р., як і інших контрольно-наглядових органів, не можна вважати відкритим, прозорим та гласним. Незважаючи на це, губернські прокурори, керуючись вищезазначеними принципами, добивалися поваги населення⁴⁶.

Таким чином, можна констатувати, що з моменту створення (1722 р.) і до судової реформи 1864 р. російська прокуратура виконувала функцію основного державного контролюючого органу з надзвичайно широкими, а в деякі періоди і безмежними повноваженнями. Вона була органом адміністративного та фіскального нагляду, а її діяльність у судах була лише доповненням до наглядових функцій.

Розділ II. СУДОВА РЕФОРМА 1864 р. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1. Організація проведення судової реформи 1864 р.

Історія підготовки судової реформи 1864 р. бере свій початок з першої половини ХІХ ст. Недоліки діючої судової системи і судочинства викликали незадоволення не тільки серед простого населення, а й серед буржуазії та дворянства. Тяганина і бюрократизм у судовій системі досягли свого апогею і мали жахливий характер⁴⁷.

Високі чини Російської імперії періодично вносили свої пропозиції щодо реформування судової системи. Так, у 1803 р. М. Сперанський запропонував широку програму удосконалення судової системи Росії, яка отримала подальший розвиток у “Введенні к уложению государственных законов” 1809 р.⁴⁸ Враховуючи ці пропозиції, Олександр І у 1810 р. заснував комісію на чолі з вихідцем з України П. В. Завадським, яка повинна була систематизувати усі чинні нормативні акти, в тому числі і на території України. Групу осіб, що працювали над систематизацією, очолювали відомі українські правознавці, зокрема на Правобережжі – А. Повстанський, на Лівобережжі – Ф. Давидович. Вони упорядкували “Свод местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши” у “Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии”⁴⁹. Таку назву в той час мала Україна. Безумовно, особливий інтерес викликало “Собрание Малороссийских прав”. По суті це був кодекс реально діючих норм цивільного права⁵⁰. Пізніше цей кодекс був переданий у другу експедицію кодифікаційній комісії, де і залишився на деякий час без реагування, тому що в імперії була зупинена загальноправова політика щодо формування єдиного правового поля Росії і України. Характерним є те, що за цей час Литовський статут також був перекладений російською мовою і виданий під назвою “Литовський статут Російської імперії”.

У 1821 і 1826 р. до царя знов звертаються відомі юристи держави з проектами судових перетворень, зокрема М. Сперанський, В. Кочубей, М. Балудянський та ін. Водночас слід підкреслити, що у 1836 р. другий відділ імператорської канцелярії і Міністерство юстиції також розробили свої проекти законів про судоустрій і судочинство, але і вони не були затверджені.

Слід враховувати, що на перший погляд судова реформа торкалася лише специфічної частини державного механізму і усієї політичної системи. На думку автора, це зовсім не так, тому що реформу не можна було провести ізольовано без вирішення основних питань суспільного життя, у першу чергу селянського. Вважаємо, що саме це було підставою для залишення без реагування усіх проектів судової реформи, що починалися при Миколі І. Одночасно з вирішенням селянського питання почали проводити практичні заходи щодо судової реформи. Якщо судову реформу не можна було провести без звільнення селян від кріпацтва, то їх звільнення вимагало, на думку самих поміщиків, перебудови судової системи в першу чергу тому, що звільнені селяни виходили з-під юрисдикції їх колишніх володарів.

Отже, кодифікаційна комісія на чолі з М. Сперанським закінчила підготовку зводу законів Російської імперії в 15 томах, об'єднаних у 8 книгах, і

їх перше видання вийшло у 1830 р. Цікаво, що в нього увійшли усі договірні статті між Україною та Росією, а також найважливіші акти, що стосувалися державно-правового життя України.

У січні 1832 р. звід законів був обговорений і затверджений Державною радою, яка погодилася з тим, щоб в основі зводу законів був поділ права на публічне і приватне, які ґрунтувалися на передових західних концепціях того часу. Звід певно мірою враховував інтереси буржуазії і мав феодально-кріпосницький характер.

Відразу після видання зводу почалася кодифікація кримінального права, в процесі якої вивчалася законодавча, судова й адміністративна практика не тільки Російської імперії, а й більшості європейських держав. 15 серпня 1845 р. “Уложение о наказаниях уголовных и исправительных” було затверджене, а також прийняте рішення про введення його в дію з 1 травня 1846 р.⁵¹ Таким чином, наприкінці XVIII ст. правове становище приватновласницьких селян регулювалося загальноросійським законодавством, яке було об’єднане у першій половині XIX ст. у звід законів. Деякі норми його суперечили нормам права, що склалися на Україні. Щодо Правобережної України, то там діяли норми звичаєвого права Речі Посполитої. У цілому кодифікація законів Російської імперії була спрямована на впорядкування і зміну форми самодержавно-кріпосницької держави без зміни її суті, що і потрібно було у той час⁵².

Вчені вважають, що підготовка судової реформи почалася 15 листопада 1857 р., в день, коли у Державну Раду був внесений проект реорганізації цивільного судочинства⁵³.

Однак автор вважає, що це сталося на півроку раніше. Ще влітку 1857 р. імператор дав вказівку надати у Державну Раду проект Статуту цивільного судочинства, який підготували у другому відділенні. До проекту була прикладена пояснювальна записка керівника другого відділу графа Д. Блудова, на якій стоїть дата 8 червня. Проектом передбачалося запровадження принципу змагальності процесу, пропонувалося скоротити кількість судових інстанцій і звернути увагу на необхідність суттєвого підвищення кваліфікації кадрів для судових органів.

Проект Статуту цивільного судочинства викликав в урядових колах неоднозначну реакцію, поділив вищих чиновників на дві основні групи – лібералів та консерваторів. Після того, як ідеї реформи охопила більш широкі кола дворянства, ці групи поповнювалися однодумцями. Ліберали прагнули суттєвої перебудови судоустрою та судочинства, а консерватори – лише деяких змін. Зазначені відмінності зумовлювалися тим, що ліберали бачили зразок для Росії на заході, а консерватори пропонували шукати нові рішення на основі історичного минулого держави. Консерватори на чолі з графом Д. Блудовим боялися докорінних змін і не хотіли запроваджувати у себе західноєвропейські зразки, зокрема принципи гласності, безпосередності, рівності сторін у процесі, створення адвокатури. Спір між лібералами і консерваторами дійшов апогею, навіть князь П. Долгорукий направив імператору листа, в якому критикував позицію Д. Блудова.

Слід відмітити, що проекти перетворення судоустрою в Росії пропонували також граф В. Кочубей⁵⁴, граф. Н.С. Мордвінов⁵⁵, український

професор, стас-секретар М. А. Балудянський⁵⁶, а також вчитель гімназії з Києва Ф. Кітченко⁵⁷.

Незважаючи на консерватизм, проект про покращення розслідування, підготовлений Д. Блудовим був цікавим. Він пропонував встановити відповідальність судових чиновників на неправосудні вироки, а також надати обвинуваченому право в ході слідства, а потім і в суді обирати собі захисника. Однак і цей проект не був затверджений. У 1859 р. під керівництвом того ж Д. Блудова був розроблений “Статут судочинства за злочинами і проступками”, який нагадував “Проект про слідство”⁵⁸. Пропонувалося слідство поділити на два періоди. Під час першого періоду необхідно було допитати підозрюваного, зібрати необхідні докази скоєння злочину саме цією особою і передати все повітовому суду. Другий період розпочинався розпорядчим засіданням повітового суду, під час якого, крім ознайомлення зі всіма матеріалами, заслуховувалися доповіді слідчого і висновки прокурора. Після цього повітовий суд приймав рішення про необхідність подальшого розслідування. Розглядалося також питання про необхідність подальшого утримання особи, яка скоїла злочин, під вартою. Згідно з проектом її можна було утримувати не більше 8 діб. Слідство розпочинала поліція, після суду продовжував судовий слідчий. Слід зазначити, що саме цей проект пропонував відділити дізнання від попереднього слідства. Проте він не був прийнятий.

Уряд Російської імперії наважився більш цілеспрямовано вести підготовку до судової реформи, яка була тісно пов’язана із скасуванням кріпосного права, що давало людям можливість бути не тільки носіями цивільних прав, а й безпосередніми захисниками цих прав у суді. Суд повинен був втратити свій становий характер і діяти у вузьких, позбавлених життєвої правди формах. Необхідність зміни судових порядків відчували всі. Тому посадові особи, що складали Судові статути, розуміли, що необхідна докорінна зміна старої судової системи. У них вже був досвід запровадження селянської реформи, досвід Західної Європи, яка у свій час також проводила різні реформи. Все це давало можливість провести судову реформу на законодавчому рівні.

З приходом до влади Олександра II робота з підготовки судової реформи зазнала змін у кращу сторону. Навіть граф Д. Блудов певною мірою прислухався до лібералів і погодився на деякі зміни у системі судочинства.

Проголошення у 1861 р. акта про селянську реформу додало лібералам сил у боротьбі за підготовку проектів законів про судову реформу за західними зразками. Після розгляду зазначених проектів у Державній Раді було вирішено ще раз отримати висновки практиків. Причому граф Д. Блудов змінив свої погляди. 8 вересня 1858 р. він подав імператору доповіді “Об установлении присяжных стряпчих” та “Об учреждении адвокатуры”, хоча раніше виступав проти адвокатури⁵⁹. Відомо, що питання про адвокатуру було предметом жорстких суперечок між лібералами і консерваторами. Водночас не можна заперечувати, що судове представництво в Росії було відоме з стародавніх часів, але адвокатури не було ніколи. Таке становище пояснювалося тим, що переваги, які надавалися обвинувальному процесу, робили адвоката практично непотрібним.

В ті часи інтереси сторін представляли різні особи, але це, як правило, були люди юридично не підготовлені, а інколи і зовсім неграмотні. З різних причин вони не допомагали суду, а заплутували справу, щоб виграти її будь-якою ціною. Такі люди були непопулярні і їх мало хто поважав. Тому під час підготовки реформи у всіх зацікавлених сторін складалася думка про усунення таких судових працівників.

Ще за часів Катерини II ставлення до адвокатів інших держав було негативним, тому що вони займали керівні посади під час Французької революції. Якщо це враховувати, то новий проект Д. Блудова необхідно розглядати як серйозне прагнення подолати негативне ставлення консерваторів Росії до інституту адвокатури.

Першим кроком у проведенні судової реформи була перебудова не цивільного процесу і адвокатури, а слідства. У травні 1860 р. Державна Рада прийняла закон “Про судових слідчих”, який санкціонував імператор. Проект закону був підготовлений статс-секретарем Державної Ради С. Зарудним, який раніше був направлений за кордон для вивчення зазначеного питання⁶⁰.

Дослідження показало, що 19 жовтня 1861 р. Д. Блудов направив імператору доповідь, у якій поряд з іншим описав стан підготовки судової реформи. Олександр II погодився з доповіддю і розпорядився створити нову комісію для подальшої роботи з підготовки законів, необхідних для проведення судової реформи. До комісії увійшли найавторитетніші юристи, а саме: представник Державної канцелярії А. Плавський, виконуючий обов’язки статс-секретаря Державної Ради Н. Стояновський та С. Зарудний, обер-секретар загальних зборів московських департаментів Сенату К. Победоносцев та ін. Комісію очолив С. Зарудний. Слід зазначити, що члени комісії були не тільки кваліфікованими юристами, а ще й високоосвіченими людьми. Так, С. Зарудний і обер-прокурор загальних зборів московських департаментів Сенату Н. Буцковський, мали вищу математичну освіту. Московський губернський прокурор Д. Ровенський був науковцем, письменником, почесним членом Академії мистецтв⁶¹.

Члени комісії в основному поділяли ліберальні погляди. Вони сповідували теорію буржуазного судоустрою і судочинства, практику західноєвропейського законодавства. Ми вважаємо, що ініціатори судової реформи, безумовно, повинні були рахуватися з російською дійсністю і традиціями і тому вносили у свої проекти певні корективи, але при цьому прагнули довести, що такі буржуазні інститути, як суд присяжних або адвокатура, не підривають державного устрою Росії, і робили все, щоб захистити її від можливих посягань. Саме в такий час і народилася ідея заміни суду присяжних з розгляду державних злочинів судом станових засідателів. Дослідження показало, що незважаючи на близькість думок члени комісії жваво дискутували між собою з різних питань підготовки проектів. Наприклад, між ними виникла суперечка з приводу обрання суддів. Деякі члени комісії вважали, що принцип, відображений у проекті, ставить суддів у залежність від виборців. Інші пропонували призначати суддів пожиттєво, що, враховуючи високі посадові оклади, зробило б їх незалежними від зовнішніх впливів.

Комісія подала імператору “Основные положения преобразования судебной части в России” у квітні 1862 р. У свою чергу він дав вказівку направити їх на розгляд Державної Ради, яка об’єднувала департаменти законів і цивільних справ. “Основные положения” розглядалися з 4 вересня 1862 р., зокрема і на розширеному засіданні Державної Ради і були затверджені імператором. Однак слід звернути увагу на те, що при обговоренні у Державній Раді консервативні сили висували вимогу не публікувати результати розгляду, тому що у ті часи в Росії законопроекти готувалися таємно. Але у даній ситуації прихильники гласності зуміли переконати Олександра II. Він дав вказівку опублікувати “Основные положения” у пресі.

Отже, можна зробити висновок про те, що прогресивні риси майбутньої реформи були доповнені і новим заходом щодо її підготовки.

Навіть поверхове ознайомлення з “Основными положениями преобразования судебной части в России” свідчить про те, що вони складаються з трьох частин, – реформування судоустрою, цивільного і кримінального судочинства. У них були зафіксовані такі нові інститути, як відокремлення суду від адміністрації, обрання мирових суддів, причому всіма станами, присяжні засідателі в губернському суді, адвокатура, принцип змагальності. Особливо слід зазначити, що прокуратура також отримувала новий статус. Кількість функцій прокуратури різко зменшувалася, однак прокурор ставав стороною у процесі не тільки при розгляді кримінальних справ, а й цивільних. Прогресивні зміни торкнулися і процесуальної частини “Основных положений”. Вони закріплювали принцип гласності судового розгляду і здійснення правосуддя тільки судом, відміняли систему формальних доказів, інститут залишення під підозрою, затверджували дві інстанції кримінального процесу та інші питання⁶². Хоча в “Основных положениях” залишилися і деякі не зовсім демократичні інститути, зокрема особливий порядок розгляду справ про державні злочини, деякі елементи становості при скасуванні її в принципі тощо.

У вересні 1862 р. Олександр II затвердив доповідь державного секретаря В. Буткова, який мав план подальшої судової реформи, яку повинна була проводити Державна канцелярія. У комісію також включили представників другого відділу і Міністерства юстиції. Водночас, враховуючи, що строк підготовки був дуже скорочений (до 6 місяців), Бутков мав право залучати до роботи інших працівників.

Можна стверджувати, що до комісії увійшли, крім авторів “Основных положений”, найкращі юристи того часу, причому зі всієї Російської імперії. Практичне керівництво комісією знову здійснював С. Зарудний. Державна канцелярія виконала завдання імператора і свою роботу із складання “Основных положений преобразования судебной части в России” з урахуванням попередніх “проектів” закінчила своєчасно⁶³. Були підготовлені такі документи:

- “Основні положення цивільного судочинства”;
- “Основні положення кримінального судочинства”;
- “Основні положення судоустрою”;

– заходи щодо переходу від старої судової системи до нової, а також штати судових установ.

Зазначені проекти своєчасно були розглянуті у необхідних інстанціях Державної Ради, в тому числі загальними зборами⁶⁴. Олександр II затвердив їх і фактично зобов'язав Державну канцелярію створити комісію, яка б до 15 січня 1863 р. склала проекти не положень, а статутів про судоустрій і судочинство. Він також доручив другому відділу підготувати проекти статутів про злочини і проступки, які підлягали відомству мирових суддів, положення про нотаріат та ін.⁶⁵

Свої проекти комісія готувала з урахуванням думок науковців, юристів-практиків, судових чиновників та інших осіб. У жовтні 1864 р. проекти були обговорені на загальних зборах Державної Ради і схвалені. Після цього 20 листопада 1864 р. Олександр II підписав Указ Сенату про їх затвердження⁶⁶.

Ним були затверджені:

- “Учреждения судебных установлений”;
- “Устав гражданского судопроизводства”;
- “Устав уголовного судопроизводства”;
- “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”.

Зазначені документи дістали назву Судових статутів, на основі яких у Російській імперії почалася судова реформа 1864 р.⁶⁷

Зазначена реформа у російській історіографії вважається найбільшою в період модернізації Російської імперії. Основним завданням судової реформи було запровадження суду присяжних. Вперше створена адвокатура і реорганізована прокуратура, яку позбавили функції загального нагляду, для того, щоб вона мала можливість зосередитися на роботі у суді. Характерно, що судовий процес становився гласним і змагальним, рівним для всіх незалежно від приналежності до певного стану.

Отже, можна зробити висновок про те, що відповідно до Судових статутів 1864 р. в Російській імперії було встановлено такі ліберальні принципи судоустрою і судочинства:

- здійснення правосуддя тільки судом;
- незалежності судів і суддів;
- відокремлення судової влади від обвинувальної (ст. 3 Статуту кримінального судочинства);
- незмінність суддів;
- нестановість суду (рівність всіх перед судом);
- гласність судочинства;
- змагальність;
- усність судочинства.

Зазначені документи показали, що, незважаючи на нові принципи судоустрою, судова реформа 1864 р. зберегла деякі залишки кріпосницьких судових інститутів, а саме: волосний суд, суд для селян, який розглядав спори між ними, що не перевищували суми позову 300 крб., а також дрібні кримінальні справи; окремі суди для духовенства; спеціальні “інородні суди” для неросійських народів. Залишився також особливий порядок розгляду справ

про службові злочини чиновників⁶⁸. Тому не можна стверджувати, що було запроваджено принцип “рівності всіх громадян перед законом”.

Не можна не відмітити ту значну позитивну роль, яку у проведенні судової реформи 1864 р. відігравали такі видатні юристи-практики, як М. А. Буцковський⁶⁹, М. С. Таганцев⁷⁰ та ін. Їхні монографії та статті, які були опубліковані в пресі, стали необхідними посібниками для суддів на місцях.

Слід також підкреслити, що за радянських часів тема організації міністерства юстиції, його діяльності і взаємозв'язків з іншими державними органами майже не досліджувалася. Вона прослідковувалася лише у декількох працях, що були присвячені політичній історії Російської імперії у першій половині ХІХ ст., а також еволюції державно-правових інститутів влади у кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.⁷¹ Не були активними при дослідженні зазначеної тематики і дослідники України. Щодо виникнення безпосередньо прокуратури, то про її запровадженні В. Свєрбигуз писав у 1999 р. у книзі “Старосвітське панство”. Зокрема там відмічається, що у 1578 р. на Сеймі Речі Посполитої було створено особливий для України трибунал – Луцький. Його дія поширювалася на Київське, Волинське та Брацлавське воєводства. Роком пізніше у м. Батурин було створено український трибунал у вигляді міністерства⁷². Його депутати щорічно обирали інстигатора, якого автор книги назвав прокурором. Дійсно деякі функції інстигатора були схожі з функціями прокурора сьогодні, але, як уже зазначалося, конкретної посади з назвою прокурор не було⁷³. На нашу думку, виникнення прокуратури в більш-менш упорядкованому вигляді і законодавчому оформленні слід віднести до періоду, коли Україна входила до складу Російської імперії.

Закінчуючи розгляд причин і умов, які підштовхували владу Російської імперії до проведення судової реформи в 1864 р., потрібно підкреслити, що тоді у цивільному судочинстві багато уваги приділялося мировому суду. Перед ним у першу чергу стояло завдання примирення сторін у процесі. Цьому також сприяло те, що йому були підсудні справи, які не завжди були складними і сума позовів не перевищувала 500 рублів. Більш серйозні позови розглядав губернський суд. У цивільному процесі значне місце відводилося принципу диспозитивності, хоча в окремих випадках передбачалася і участь прокурора. Факт пильної уваги до діяльності мирових суддів підтверджується і тим, що Олександр II 20 листопада 1864 р. разом з іншими документами судової реформи затвердив “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”. Судовими статутами були задоволені не тільки фахівці, що їх підготували, а й прогресивні судові діячі, які відмічали, що зроблений великий крок до лібералізації судової системи. Судові статuti “были плодом возвышенного труда, проникнутого сознанием ответственности составителей перед Россией, жаждавшей правосудия в его действительном значении и проявлении”, – писав А.Ф. Коні⁷⁴.

Судова реформа складалася з чотирьох законів. Один з них присвячувався судоустрою, два – кримінальному і цивільному процесу, один був новим. Це “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”, фактично це був кодекс матеріального права, який містив норми про невеликі кримінальні та

адміністративні правопорушення. У цілому ж судові статути виходили із принципів та ідей, закладених в “Основных положениях”⁷⁵.

2.2. Хід судової реформи 1864 р. та її наслідки

Після тривалої підготовки і розгляду Державною Радою 14 законопроектів, в яких пропонувалися різні зміни у структурі судової системи та судочинства, 20 листопада 1864 р. імператор, як уже зазначалося в п. 2.1, затвердив документи, які в цілому і склали судову реформу, а саме:

- “Учреждения судебных установлений”;
- “Устав уголовного судопроизводства”;
- “Устав гражданского судопроизводства”;
- “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”.

Судова реформа 1864 р. сповідувала буржуазні принципи судочинства:

- 1) незалежність і відокремлення суду від адміністрації;
- 2) створення всестанового суду;
- 3) рівність усіх сторін перед судом;
- 4) введення присяжних засідателів;
- 5) установлення прокурорського нагляду;
- 6) створення більш чіткої системи судових інстанцій.

За судовою реформою передбачалося декілька інститутів буржуазного процесу, які актуальні і в наш час, зокрема:

- відокремлення попереднього слідства від суду;
- усність і гласність процесу;
- участь у процесі обвинувача і захисника;
- рівність сторін у процесі;
- невизнання підсудного винуватим до того часу, поки в судовому порядку не буде доведена його вина (презумпція невинуватості)⁷⁶;
- несприйняття формальних доказів і запровадження їх оцінки безпосередньо судом на підставі зібраних доказів по справі;
- апеляція і касація.

Однак слід зазначити, що в судовій практиці спостерігалися численні порушення цих принципів.

У той час до захисників ставилися вороже практично на всіх рівнях. “Ходатаи по делам” для суду були на рівні шахраїв, яких судове керівництво могло у будь-який час вигнати з канцелярії суду або з міста і навіть кинути у в’язницю. За таку роботу люди, які поважали себе, не бралися. Цікавий приклад з приводу ставлення до захисників у дореформеному суді наводить М. Покровський. Коли московський генерал-губернатор князь Д. Голіцин запропонував імператору Миколі I легалізувати у Росії інститут адвокатів, то отримав таку відповідь: “Ты, я вижу, долго жил во Франции и, кажется, еще во время революции, а потому неудивительно, что ты усвоил себе тамошние порядки. А кто погубил Францию, как не адвокаты, вспомни хорошенько. Кто был Мирабо, Марат, Робеспьер и другие. Нет, князь, пока я буду царствовать – России не нужны адвокаты, без них проживем”⁷⁷. Цей приклад ще раз підтверджує те, як переслідувалися особи, які готували документи для судової реформи, що передбачала запровадження в Росії інституту адвокатури. Вона створювалася для захисту обвинувачених у суді з кримінальних справ і представництва інтересів у цивільному процесі.

Стаття 353 “Учреждения судебных установлений” встановлювала, що “Присяжные поверенные (адвокаты) состоят при судебных местах для занятия делами по избранию и поручению трудящихся, обвиняемых и других лиц, в деле участвующих, а также по назначению в определенных случаях советов присяжных поверенных и представителей судебных мест”⁷⁸. Адвокати були поділені на дві категорії: присяжні повірені, які виступали в усіх судах, і окремі повірені, що мали право виступати лише у мирових судах. Характерно, що до осіб, які мали бажання бути адвокатами, висувалися певні вимоги. Вони повинні були мати вищу юридичну освіту і стаж роботи помічником присяжного повіреного не менше п’яти років, крім того складали іспити на право самостійно вести справи. Лише за таких цих умов кандидати допускалися до адвокатської діяльності. Присяжні повірені обирали раду, яка приймала нових членів і наглядала за діяльністю окремих адвокатів. Слід зазначити, що в адвокатурі працювали відомі юристи – професори, прокурори, обер-прокурори Сенату, а також юристи, що перебували при комерційних судах. Це була юридична еліта, яка могла змагатися з будь-якими європейськими знаменитостями. Серед видатних юристів-адвокатів були Ф. Плевако, В. Спасович, С. Андрієвський та ін.⁷⁹

Судовими статутами 1864 р. вперше в Російській імперії запроваджувався також нотаріат. Спочатку у великих, а потім і в менших містах створювалися нотаріальні контори, які працювали “под наблюдением судебных мест, совершением актов и других действий по нотариальной части на основании особого о них положения”⁸⁰.

Судова реформа не змінила становища станового суду для селян, який так і залишився працювати під контролем адміністрації. На територіях, де мешкали особи інших національностей, судова реформа або не проводилася зовсім, або проводилася частково, тобто не вводився суд присяжних, мирові судді не обиралися, а призначалися. Щодо прокуратури, то вона також була реорганізована.

Велика увага приділялася підбору кадрів до судового і прокурорського корпусу. Щоб зайняти посаду члена суду, судового слідчого або прокурора потрібно було мати вищу юридичну освіту, стаж роботи у правоохоронних органах не менше 5 років і обов’язково “отличаться благопристойным поведением”. Випускники юридичних факультетів, як правило, проходили стажування у судах не менше 5 років як кандидати на судові посади.

Після судової реформи 1864 р. у Росії сформувалася система судів, що складалася з мирових суддів і загальних судових органів. До місцевих судових органів належали мирові судді та їх з’їзди. Мирові судді обиралися волосними земськими зборами, а в Москві, С.-Петербурзі та Одесі – міськими думами строком на 3 роки. Мировим суддею міг бути обраний тільки “местный житель” не молодший 25 років, “не опороченный по суду или общественному приговору”, який мав вищу юридичну освіту (як виняток середню) або “прослуживший преимущественно по судебной части не менее 3 лет”, а також високий майновий ценз. Для відставних офіцерів ценз міг бути знижений. Враховуючи такі вимоги можна стверджувати, що представниками нижчих верств населення шлях на цю посаду був закритий. Список кандидатів на

посаду мирового судді погоджувався з губернатором, а після обрання вони затверджувалися Сенатом.

Мировим суддям були підсудні невеликі кримінальні справи, в основному ті, за якими призначалося покарання у вигляді догани, зауваження, застереження, грошового стягнення не більше 300 рублів, арешта на строк не більше 3 місяців і позбавлення волі на строк до 1 року. За цивільними справами їм були підсудні позови на суму не більше 500 рублів.

Мирові судді розглядали справи одноосібно. Процес був усним і публічним, на розгляд деяких справ допускалися повірені особи. Слід зазначити, що судовою реформою 1864 р. передбачалося створення спеціальних судових округів, які за територією не співпадали з губерніями. Апеляційною інстанцією для дільничних мирових судів був з'їзд суддів, який мав право повторно розглянути справу з винесенням рішення.

До загальних судових органів належали окружні суди і судові палати. Окружний суд складався з цивільного і кримінального відділень. У свою чергу кримінальне відділення складалося з двох частин – коронного суду і суду присяжних засідателів. У засіданнях брали участь не менше 3 коронних суддів – голова і два члени. Окружним судам були підсудні усі позови на суму більше 500 рублів⁸¹.

Попереднє слідство в окружних судах здійснювали спеціальні судові слідчі. Вони повинні були свою діяльність узгоджувати з поліцією, яка мала право за їх дорученням проводити дізнання і збирати необхідні по справі відомості.

Присяжних засідателів відбирала спеціальна комісія на чолі з представником дворянства, а затверджувалися вони губернатором. Кандидати у присяжні засідателі повинні були відповідати майновому цензу. У законі спеціально було зазначено, що вчителі громадських шкіл і особи, які працюють за наймом у списки не включаються. Роль присяжних засідателів була обмеженою: вони повинні були тільки дати відповідь на питання, винен чи не винен підсудний. Це був їхній вердикт.

Наступною інстанцією була судова палата, яка затверджувалася для декількох губерній. Всього їх було 14, кожна з них координувала діяльність 8–10 окружних судів. Судові палати склалися із двох департаментів – кримінального і цивільного. Представники і члени судових палат призначалися імператором за поданням міністра юстиції. Усі судові органи Росії підпорядковувалися Сенату, який формувався згідно з Указом імператора. Сенат був верховним касаційним судом для всіх судових органів держави, однак по справах особливої важливості міг виступати і як суд першої інстанції.

Крім зазначених судів, у Російській імперії існували ще духовні, комерційні і військові суди з визначеними повноваженнями і спеціальною підсудністю⁸².

“Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями” можна назвати кодексом, в який із “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных” були включені менш суспільно небезпечні злочини (проступки), що розглядалися мировими суддями. Статут складався з 13 глав. Перша містила загальні положення і перелік покарань за злочини, передбачені статутом.

Главами 2–9 розглядалися дрібні злочини проти суспільного і політичного ладу, проступки проти порядку управління та ін. У главах 10–13 мова йшла про проступки проти особистої безпеки, сімейної честі та ін.

Статут кримінального судочинства як кримінально-процесуальний кодекс визначав компетенцію судових органів з розгляду кримінальних справ, порядок судочинства в установах мирових судів, роботи у загальних судових місцях, вилучення із загального порядку кримінального судочинства. Згідно із статутом мировий суддя розглядав в основному справи у межах своєї компетенції.

Основними стадіями в кримінальному процесі були попереднє слідство, передача справи до суду, підготовка розпоряджень до суду, розгляд справи, виконання вироку. Викликають певний інтерес види і відмінність вироків. Вони могли бути завершеними і переглядалися тільки у касаційному порядку, тобто не по суті, а лише з питання їх законності чи незаконності, і незавершеними, такими, які допускали можливість перегляду справи по суті, тобто у порядку апеляції. Характерно, що особи, які складали статути, постійно підкреслювали мету кримінального судочинства – виявлення матеріальної істини. У зв'язку з цим слід зазначити, що питання про те, що є основою визначення правдивості доказів у кримінальних справах, тобто їх силою, на підставі чого судді повинні обґрунтовувати вирок про винуватість або невинуватість підсудного, у післяреформений період мало головне значення. У законі також підкреслювалося, що основним критерієм при вирішенні питання про вину чи невинуватість особи повинно бути сумління присяжних. Тому заборонялося повідомляти присяжних про те, яке покарання має отримати підсудний у випадку визнання його винуватим, а в дорадчій кімнаті присяжним зборонялося звертатися до тексту кримінального закону⁸³.

Статут цивільного судочинства (цивільно-процесуальний кодекс), мав деякі розбіжності щодо судочинства по цивільних справах у мирових судах, судово-адміністративних установах і загальних судових місцях. Слід підкреслити, що в статуті, який відображає основні принципи буржуазного права, найбільш послідовно реалізується змагальність, якщо надання доказів здійснюється сторонами у процесі⁸⁴.

Отже, можна зробити висновок, що судові статути запровадили нові інститути, зокрема присяжних, судових слідчих, адвокатуру. Вони реформували прокуратуру та запровадили такі принципи буржуазно-демократичного судочинства, як гласність, усність, змагальність, колегіальність суду, незмінність суддів і їх дисциплінарну відповідальність тільки перед судом, несумісність з іншими процесами. Деякі судові органи (мирова юстиція) стали виборними, була створена чітка система судових інстанцій. Ст. 237–239 “Учреждения судебных установлений” передбачали, що підставою для внутрішньої самостійності суддів має бути постійність судових посад і рівність суддів, а відрізнятися вони можуть залежно від інстанції судової системи.

Необхідно зазначити, що губернатор не міг узяти під варту суддю за те, що останній виніс, на думку губернатора, незаконний вирок. Потерпілі, підсудні, позивачі і відповідачі згідно із статутом були звільнені від необхідності задобрювати судових чиновників. Мирові судді, які обиралися,

замінили поліцейських чиновників. Вину підсудного потрібно було довести гласно у “боротьбі” з адвокатом перед присяжними засідателями.

У результаті можна стверджувати, що судові статuti значною мірою зберегли риси феодалізму. Так, селяни і національні меншості (іногородці) по незначних кримінальних і цивільних справах судилися в особливих судах, головним чином не за законом, а на підставі існуючих ще при феодалізмі звичаїв. Крім того, існували суди для духовенства, а суд складався в основному з дворян. Щодо робітників та селян, то їх не допускали не тільки на посади суддів, а й присяжних засідателів⁸⁵.

Таким чином, судова реформа торкнулася майже усіх прошарків населення у Російській імперії.

Водночас судова реформа проводилася повільно, з урахуванням інтересів місцевої адміністрації, за якою залишився важливий засіб впливу на суддів за рахунок системи заохочень. Вона могла представити суддю до чергового чину чи ордену або ні. Тому місцеві суди практично контролювалися губернаторами, від якого також залежало призначення виборів суддів чи судових слідчих. З ініціативи губернатора судових слідчих спочатку призначали виконуючими обов'язки і роками могли не затверджувати на посаді.

Незважаючи на недоліки судової реформи, у 70-х роках XIX ст. влада відійшла від зазначених принципів і деякі положення статутів були переглянуті. У 1866 р. судові чиновники фактично були поставлені у залежність від губернатора. Вони повинні були з'являтися на виклики і виконувати його вимоги. Із відання суду присяжних були вилучені справи, пов'язані з пресою. А найсуттєвішим чинником впливу на суддів стало право міністра юстиції переводити їх з одного судового округу до іншого⁸⁶. Однак основна структура органів судової влади і судова система з усіма вищезазначеними принципами зберігалася до 1917 р. Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Судова реформа 1864 р. була однією з найважливіших і послідовних буржуазних реформ у Росії другої половини XIX ст., хоча і не в повному обсязі відображала демократичні принципи судочинства.

2. Судова реформа під впливом феодальних пережитків зазнала докорінних змін, які призвели до послідовного скорочення підсудності присяжних засідателів, відхід від принципів публічності судових засідань та ін.

В Указі Олександра II від 20 листопада 1864 р. зазначалося, що судова реформа має своїм завданням створити у Російській імперії суд скорий, правий, милостивий для усіх підданих, піднести судову владу, надати їй належну самостійність і затвердити у суспільстві повагу до закону.

Однак за часів існування Радянського Союзу ці принципи були втрачені, судді обиралися на 5 років за згодою партійних органів і були від них залежні. Тільки після проголошення незалежності в Україні держава, проводячи судову реформу, повернулася до принципів, які необхідні для демократичного суспільства сьогодні.

Розділ III. ПРОКУРАТУРА У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

3.1. Статус прокуратури у судовій системі після реформи 1864 р.

У середині XIX ст. Уряд Російської імперії нарешті зрозумів, що існуюча судова система не відповідає вимогам часу і гальмує суспільний розвиток держави. Усі отримані законопроекти, в яких пропонувалися зміни у структурі судової системи і судочинстві, почали ретельно розглядатися. У 1862 р. ще до судової реформи Державна Рада Російської імперії прийняла основні положення про прокуратуру, в яких визначалося призначення прокурорського нагляду, його зміст, завдання і повноваження прокурорів.

Досить коректно і чітко було сформульовано призначення прокуратури: “Наблюдение за точным и единообразным исполнением законов в Российской Империи”. Основні положення про прокуратуру визначали основи її організації і діяльності, які залишалися незмінними протягом усього існування імперії. До них були віднесені єдність і суворая централізація органів прокурорського нагляду, виконання прокурорами покладених на них повноважень від імені усієї системи органів прокуратури, здійснення “верховного” нагляду в імперії генерал-прокурором (він же міністр юстиції), суворе підпорядкування прокурорів нижчої ланки прокурорам вищої ланки, незмінність прокурорів, їх незалежність від місцевої влади при прийнятті рішень. Цікаво висловився з цього приводу приват-доцент Московського університету С. Вікторський. Він писав: “1. Организованная у нас прокуратура по началу единства о нераздельности прокурорской деятельности, откуда – равноправность чинов прокуратуры и право замены одного ее члена другим. 2. Вторым началом, положенным в организацию прокуратуры, является начало иерархического устройства, т.е. руководство со стороны чинов прокуратуры высшего ранга чинами ее низшего ранга. 3. Независимость каждого члена прокуратуры является третьим началом, причем она понимается в смысле лишь возможности остаться ему последовательным в дальнейшей деятельности, раз он, руководимый своим убеждением, высказался по делу в определенном направлении, а не в смысле предоставления ему права отказаться от исполнения поручения высшего чина по обследованию преступления”⁸⁷.

Виходячи із зазначених думок різних верств населення, творці судової реформи, розглядали питання про реорганізацію прокуратури, намагалися значно розширити її функції, побудувати її за зразком тогочасних західноєвропейських країн з урахуванням історичних надбань. Вони вважали, що прокуратура повинна забезпечувати правильне застосування законів і вживати заходів щодо відновлення порушень закону, забезпечувати недоторканість казни і державного майна, а також виступати від імені осіб, “які не могли захистити себе та потребують оцінки державної влади”⁸⁸. Характерним є висловлювання Олександра II при затвердженні актів судової реформи. У своєму Указі Урядовому Сенату 20 листопада 1864 р. він писав: “Рассмотрев сии проекты, мы находим, что они вполне соответствуют желанию

нашему возродить судебную власть, дать ей надлежащую самостоятельность и вообще утвердить в народе нашем то уважение к закону, без коего невозможно общественное благосостояние и которое должно быть постоянным руководителем действий всех и каждого от высшего до низшего”⁸⁹. В “Учреждениях судебных установлений” прокурорському нагляду присвячений третій розділ під назвою “О лицах прокурорского надзора”.

Стаття 124 третього розділу Статуту кримінального судочинства установлювала: “Прокурорский надзор вверяется обер-прокурорам, прокурорам и их товарищам под высшим наблюдением министра юстиции как Генерал-прокурора”. Прокурори затверджувалися в усіх судових палатах і окружних судах. Посада обер-прокурора вводилася в касаційних департаментах і загальних зборах Урядового Сенату. Статут кримінального судочинства встановлював, що прокурори та їх товариші попереднього слідства самі не проводять, але дають свої пропозиції судовим слідчим та здійснюють нагляд за проведенням слідства. Прокурори фактично керували дізнанням. “По производству дознания о преступных деяниях полицейские чины состоят в непосредственной зависимости от прокуроров и их товарищей”. Так передбачав закон. Усі матеріали попереднього слідства направлялися у прокуратуру. Прокурор повинен був їх розглянути і визначити: чи підлягає вирішенню прокуратурою зазначена справа; чи є підстави для притягнення обвинуваченого до суду, слідство по справі необхідно зупинити або призупинити; чи проведено слідство у повному обсязі. Протягом тижня прокурор зобов’язаний був надати “указанный в законе ход всякому следствию”. Якщо прокурор вважав, що обвинуваченого слід притягнути до суду, свій висновок про це він складав у формі обвинувального акта.

П. Люблінський, маючи на увазі російський Статут кримінального судочинства 1864 р., писав: “Этот устав нельзя рассматривать только как свод предписаний судебным властям о формах производства, но как закон, обращенный к подданным, о правах, которые им предоставлены в ограждение произвола государственно-судебных органов”⁹⁰.

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок про те, що прокуратура діяла від імені держави, зокрема підтримувала державне обвинувачення, здійснювала кримінальне переслідування і добивалася розслідування злочинів. Покладення на прокурорів цих обов’язків сприяло полегшенню збору матеріалів та забезпечувало їм доступ до будь-яких справ усіх закладів, організацій і установ, а головне, під час проведення дізнання і розшуку підпорядковувало їм органи поліції.

Враховуючи завантаженість прокурорів, у кожній судовій установі прокурорам призначали помічників (товаришів)⁹¹.

Все це дозволяє стверджувати, що за законом сутність прокурорських обов’язків полягала у:

- нагляді за однаковим і точним застосуванням законів;
- здійсненні нагляду за діяльністю судових установ;
- поданні до суду попередніх висновків у випадках, визначених у Статутах цивільного і кримінального судочинства⁹².

Водночас слід зазначити, що пореформена прокуратура створювалася у кожній ланці системи загальних судів – як в окружних судах, так і судових палатах “для збереження сили закону”, участі у судових засіданнях, нагляду за судами, слідством і місцями ув’язнення. Під час здійснення своїх повноважень кожний прокурор міг замінити свого товариша, взявши справу під свою відповідальність.

Згідно зі ст. 134 Статуту кримінального судочинства при обер-прокурорах і прокурорах знаходилися секретарі за штатним розписом. Усі судово-прокурорські працівники перебували на державній службі, мали певні права і обов’язки.

Так, у 1872 р. при касаційних департаментах Сенату перебувало 12 обер-прокурорів, при судових палатах – 13 прокурорів і 50 товаришів, при окружних судах – 103 прокурори і 655 товаришів. Систему доповнювали 1457 судових слідчих⁹³. У Статуті цивільного судочинства 1864 р. передбачалося, що прокурор зобов’язаний надавати свої висновки з таких справ:

- казенного управління земських установ, містечкових і сільських ланок;
- осіб, які не досягли повноліття, глухонімих і недоумків, безвісно відсутніх;
- з питань підсудності, суперечок між судовими та адміністративними органами про заміну судів;
- у суперечках про підлог документів та у випадках, коли у цивільній справі виявлені обставини, які підлягають розгляду у судах як кримінальні;
- на прохання про надання свідцтва про те, що особа є малозабезпеченою;
- по шлюбних справах і законності походження.

Слід підкреслити, що Судові статuti 1864 р. значно зменшили коло прокурорського нагляду у цивільному процесі у порівнянні зі Зводом законів, а також змінили методи його здійснення, що у порівнянні із зростанням ролі прокурора у кримінальному процесі на практиці його робота у цьому напрямку стала другорядною. Роль прокурора у цивільному судочинстві фактично зводилася до надання висновків. Однак сенатор В. Фукс свідчив: “За все время существования нашего кассационного суда (протягом 50 років – В.С.) случаи использования прокуратурой права протеста в отведенной ей области не встречаются”⁹⁴.

Незважаючи на зменшення повноважень у цивільному судочинстві, прокуратура отримала їх в іншій галузі, зокрема у внутрішньому керівництві судової системою. Так, ст. 254 “Учреждения судебных установлений” передбачала, що “общий надзор за судебными установлениями и должностными лицами судебного ведомства сосредотачивается в лице министра юстиции как Генерал-прокурора”. Відповідно до ст. 253 особи прокурорського нагляду “по праву наблюдения за охранением законов” у випадках виявлення порушень законів судовими установами та їх посадовими особами повинні були вживати заходів щодо їх усунення, а саме: доповідати про це “председателям судебных мест”, а також у порядку підлеглих – прокурорам палат, а ті – міністру юстиції⁹⁵.

Щодо прокурорських осіб, то, як стверджував В. Случевський, “надзор Министерства юстиции представляется надзором единственным, не конкурирующим ни с каким другим надзором, не исключая и того, который исходит из Сената. Закон прямо говорит, что “ни судебные места, ни председательствующие в них не входят в обсуждения действий лиц прокурорского надзора, но о неправильных или противозаконных поступках сообщать высшим членам сего надзора, по принадлежности, или доводят до сведения министра юстиции”⁹⁶. Водночас судова реформа 1864 р. чітко визначила, що прокурори не повинні втручатися в діяльність суду, впливати на самостійність суддів при прийнятті рішень по розглянутих справах.

Визначаючи завдання органів прокуратури, зумовлене судовою реформою 1864 р., слід зазначити, що офіційна назва “прокурорський нагляд” не відповідає дореформеному періоду і пояснюється значною мірою історичним походженням російської правової традиції. Цей термін вже не розглядається у широкому значенні, а вживається у значенні загального обов’язку прокурорів наглядати за тим, щоб закон ніким не порушувався. У випадку помічених порушень вживати заходів до його відновлення⁹⁷. Прокурорський нагляд існував тільки в судовій системі і в межах кримінального та цивільного судочинства.

Практика прокурорської діяльності у другій половині XIX ст. свідчила про те, що прокуратура Російської імперії, зокрема і в українських губерніях, у ті часи виконувала дві основні функції – обвинувальну та наглядову. Вона ніби йшла двома шляхами, викриваючи винного у скоєнні злочину та наглядаючи на додержанням норм законів в межах установленної для неї компетенції. Однак український вчений-правник Ф. Комарський визначає і третю функцію прокуратури – представництво у певних випадках державних, казенних інтересів⁹⁸. Залежно від обставин кожна із зазначених функцій могла опинитися на першому плані, хоча загалом вони єдині й охоплюють усі галузі прокурорської діяльності.

Аналіз законодавства свідчить про те, що, крім підтримання обвинувачення, прокурори вносили протести на рішення судів у касаційному та апеляційному порядку, здійснювали нагляд за своєчасністю винесення судових вироків по кримінальних справах. Крім того, за прокуратурою не в повному обсязі залишився нагляд за дотриманням законів, які стосуються прав громадян. Так, в одній із статей збірника судових статутів зазначалося: “Прокуроры суть органы правительства для охранения силы закона, и на этом основании сущность их обязанностей заключается: в предложении суду предварительных заключений по делам, подчиненным особому их наблюдению уставами гражданского и уголовного судопроизводства; в наблюдении единообразного и точного применения закона. Прокуроры должны быть защитниками и представителями в делах, касающихся до казны, до государственного имущества, до Государева имущества, а также лиц, которые не способны защитить себя, и поэтому находятся в опеке государственной власти”⁹⁹.

Прокурори різних ланок розуміли спрямованість наглядової діяльності, яка стосується саме захисту прав громадян і виходили з того, що захист

громадянських прав – це реальна вимога закону, тому приділяли цьому напрямку своєї діяльності велику увагу.

Зазначений факт підкреслював і А. Коні. Він висловив важливий для працівників нинішньої прокуратури постулат: “... при всем гуманизме прокуратура как специфическая государственная надзорная структура не может быть милосердна в ущерб “правовой и фактической доказанности”¹⁰⁰. Розглядаючи діяльність прокуратури того часу у напрямку служити насамперед інтересам держави, І. Фойницький відмічав: “Прокуратура есть орган закона, а не орган правительства”¹⁰¹. М. Муравйов також стверджував, що “прокурор – это блюститель закона, естественно служит в то же время и представителем публичных интересов”¹⁰². Як вчений М. Муравйов бачив і ті тенденції, які визначають динаміку функцій прокуратури у зв’язку із зміною суспільних умов. Розробляючи класифікацію прокуратури різних історичних і регіональних типів, він ще тоді помітив особливості російської правової дійсності, які на історичну перспективу визначали специфіку прокурорського нагляду. З цього приводу його слова мали пророчий характер: “Русская действительность, отразившаяся на законе и еще больше на практике его применения, наложила на русскую прокуратуру настолько своеобразный отпечаток, что в ней, быть может, со временем образуется новый, самостоятельный тип этого учреждения”¹⁰³.

Відомо, що органи прокуратури мали єдину централізовану і досить чітку систему. Відповідно до закону вищестоящі прокурори мали право давати прокурорам, що займали посади у прокуратурах нижчої ланки, обов’язкові для виконання вказівки, а також могли їх замінити у судах, але не мали права вимагати від цих прокурорів, щоб вони діяли наперекір своєму внутрішньому переконанню, яке склалося у них під час вивчення конкретної справи. У цьому проявлялася суттєва гарантія їх прав. М. Буцьковський ще у 1865 р. писав: “Сила учреждений прокурорского надзора заключается в его единстве, а единство его должно состоять в том, чтобы все органы этого надзора действовали согласно между собою и не раздельно. Из этого начала можно вынести заключение, что низшие органы надзора должны действовать по указанию и руководству высших, так, чтобы все учреждение представлялось как нечто целое и единое. Но не следует заключать, чтобы эти низшие органы обязаны были сами повиноваться воле своего начальства, повиновением не только в отношении принятия тех или других мер по возбуждению уголовных исков или же преследованию, но даже и в отношении предъявления заключений своих, к оправданию или обвинению подсудимых, т.е. в отношении к таким их обязанностям, исполнение которых должно быть представлено вполне их личному убеждению. Только с сохранением за представителями прокурорского надзора свободы действия по совести и убеждению можно ожидать, что учреждение это будет сильным и удовлетворять своему двойному призванию быть и обвинителем, и блюстителем закона”¹⁰⁴.

Виникає питання: у чому ж була сутність реорганізації прокуратури під час судової реформи 1864 р.? На нашу думку, сутність реорганізації прокурорського нагляду відповідно до принципів судової реформи 1864 р. полягала в тому, що прокурорський нагляд залишився виключно в межах

судочинства. Покладення на прокурорів функцій підтримання державного обвинувачення у суді і посилення нагляду за дізнанням і слідством фактично перетворювало прокурорів на керівників попереднього слідства. Як зазначає Ф. Комарський, діяльність реорганізованої прокуратури становила систему дій, спрямованих у межах відомства на виконання завдань цього інституту держави на основі законів та підзаконних актів і в притаманних йому формах виявлення¹⁰⁵.

Зупинимося на розгляді діяльності прокуратури більш детально. За предметом прокурорську діяльність можна поділити на дві галузі, які не однакові за важливістю та обсягом. Перша, головна, стосується судових справ, які у свою чергу поділяються на три групи, а саме: справи кримінальні, справи цивільні та справи з судового нагляду і управління. Щодо іншої другорядної галузі, то це така діяльність, “що допускалася законом лише як виняток і стосувалася окремих адміністративних справ”¹⁰⁶.

У кримінальних та цивільних справах відповідно до Статуту кримінального судочинства до діяльності прокуратури належало викриття переслідування обвинувачених перед судом за публічні та публічно-приватні злочини, підсудні загальним судам, до виконання вироків включно¹⁰⁷. На прокурорів покладалася “охорона законного порядку провадження у тих же справах шляхом застосування встановлених законом і заходів та виникнення попередніх висновків” (ст. 14 “Учреждения судебных установлений”, ст. 274, 278, 510, 619, 853, 906, 934 та ін.)¹⁰⁸. Вони також мали здійснювати “охорону розуму та сили законів”, а частково і інтересів публічного переслідування у мирових судових установах, переважно в другій їхній інстанції, тобто з’їзді мирових суддів (ст. 146, 166, 173 Статуту кримінального судочинства)¹⁰⁹. І, нарешті, на прокуратуру покладалася нагляд за дотриманням “законного порядку” у разі позбавлення волі та утримання під вартою¹¹⁰.

Дослідження показало, що, починаючи зі стадії розгляду прокурорами матеріалів завершеного слідства, для вирішення питання про передачу справи до суду і виконання вироку кількість підзаконних актів протягом другої половини ХІХ ст. значно зростає¹¹¹. Крім своїх прав, що визначені в “Учреждении судебных установлений”, прокурори мали і обов’язки під час проведення судового нагляду “та управління судовою частиною”. На них покладалася вжиття відповідних заходів проти виявлення порушень закону у діяльності судів або осіб судового відомства та участь у провадженнях щодо таких недоліків (ст. 253, 282, 287, 364, 370, 376, 406 Судових статутів), а також подання про порушення законодавчого процесу з приводу виявлення під час практичної діяльності недоліків у законодавстві та виконання різного роду доручень Міністерства юстиції, надання йому необхідних відомостей з питань судового управління.

В адміністративних справах на прокурорів покладалася виконання встановлених законом обов’язків щодо місць ув’язнення та осіб, які перебували під вартою. Водночас прокурорські працівники мали право брати участь у різноманітних адміністративних присутствіях, комісіях та комітетах¹¹². Однак слід враховувати, що із зміною функціональних обов’язків змінювалася і система прокурорського нагляду. Так, губерньська прокуратура повинна була

поступитися місцем прокуратури, що створювалася у судових округах. Як і сьогодні, у ті часи прокурорські працівники на практиці стикалися зі значними проблемами. Основною причиною таких проблем була невелика чисельність прокурорських працівників, які не встигали виконувати широке коло своїх обов'язків. Наприклад, в губерніях Російської імперії, що були розташовані на території України, приблизно на 122 прокурорських працівників судового округу доводилося по одній особі на 40 тис. квадратних верст та на 130 тис. мешканців. У кожному судовому окрузі за участю прокурора розглядалися майже 450–500 кримінальних справ на рік. Тому, безумовно, належно виконувати свої обов'язки вони не могли¹¹³. Робили вони це поверхово і, як виняток, по одній або кількох найбільш резонансних справах протягом великого проміжку часу¹¹⁴.

Стан справ у прокуратурі Олександр II розумів і тому затвердив два нові законодавчі акти, які полегшували її роботу¹¹⁵. Перший закон мав офіційну назву: “Думка Державної Ради щодо заміни та доповнення Зводу законів про судочинство та діловодство у нинішніх судових місцях”. Серед чиновників його називали “полегшувальними правилами від 11 жовтня 1865 р”. Щодо прокуратури, то, по-перше, це норма про переведення дізнання від поліції до слідчих у тих випадках, коли поліцейські органи не вбачатимуть у діях підозрюваного ознак злочину, а органи прокуратури в особі стряпчих не погоджуються з постановою про закриття справи; по-друге, це положення про направлення з нижчих до вищих інстанцій кримінальних справ безпосередньо за протестами стряпчих та прокурорів унаслідок їхньої незгоди з вироком¹¹⁶. Ще більшого значення для прокуратури мало нове Положення про губернську прокуратуру. Воно було подане міністром юстиції у Державну Раду 27 листопада 1865 р., а 7 березня 1866 р. затверджене імператором і отримало силу закону¹¹⁷.

Цим законодавчим актом було вилучено з компетенції прокуратури деякі функції, а також визначені основні напрямки та етапи її перетворень в процесі поступового запровадження Судових статутів 1864 р.

Слід зазначити, що судова реформа впроваджувалася повільно і, як свідчить дослідження, закінчилася, хоча і не зовсім, на початку ХХ ст., тобто до 1917 р. Тому у ті часи у прокурорському нагляді існували ніби дві підсистеми: прокуратура губернська та прокуратура судова, хоча реформувалися вони повільно. Після прийняття закону від 7 листопада 1868 р. нові прокурори та їх товариші почали виконувати свої службові обов'язки лише у десяти губерніях, а також у Петербурзькій та Московській судових палатах. Пояснюється це тим, що фахівці, які склали Судові статuti враховували неможливість поширити дію нових законів на всю територію імперії. Привертає увагу те, що деякі з норм вищезазначених законів стосувалися губернських прокурорів та стряпчих – представників дореформеної прокуратури, хоча окремі з них регулювали діяльність працівників вже нової прокуратури, що утворювалася за Судовими статутами. 15 березня 1866 р., майже водночас із відкриттям у губерніях, що були розташовані на території сучасної України, нових судів були видані “Правила внутрішнього розпорядку в судових установах, створених за Судовими статутами 1864 р.”, а 4 липня 1866 р. – закон “Про

місця ув'язнення тих, хто підданий арешту вироками мирових суддів”, які безпосередньо стосувалися й органів прокуратури. Зазначеними актами всім судовим установам та їх посадовим особам приписувалося повідомляти працівників прокуратури про стан тих кримінальних справ, за якими арештантів утримують під вартою понад чотири місяці, а також про причини, які не дають можливості завершити справу¹¹⁸.

Незважаючи на розширення компетенції прокуратури, в імперії продовжувала існувати губернська прокуратура, яку законодавець намагався приблизити до суду, скоротивши функції загального нагляду. На відміну від нової прокуратури губернська спочатку не виконувала обвинувальної функції. За нею зберігалися деякі обов'язки нагляду за місцями позбавлення волі, за губернськими присутствіями по селянських справах, за губернськими правліннями, поліцією та іншими органами¹¹⁹. Губернські прокурори як і раніше підпорядковувалися безпосередньо міністру юстиції, їх товариші, на відміну від попередніх стряпчих, тільки прокурору і були незалежними від губернської адміністрації, що пізніше було підтверджено у законах від 20 січня 1872 р. і 7 березня 1864 р.¹²⁰

Олександр II підкреслював необхідність прокурорського нагляду за місцями ув'язнення. Наприклад, начальник варти губернської тюрми, посилаючись на інструкцію, не допустив прокурора окружного суду до приміщення в'язниці без спеціального пропуску. Дізнавшись про такий випадок від міністра юстиції, Олександр II зазначив, що прокурор має і повинен мати право безперешкодно входити до всіх місць позбавлення волі цивільного відомства “без пред'явлення особливих на це білетів”. Таке рішення царя було узаконене Указом Урядового Сенату від 21 березня 1872 р.¹²¹ Водночас потрібно нагадати, що прокурори у своїй діяльності керувалися не тільки законами і указами, а й циркулярами та інструкціями, що видавалися прокурорами судових палат. За своїм призначенням вони узгоджувалися з місцевими умовами. Наприклад, за редакцією прокурора Харківської судової палати О. Крилова було підготовлено і видано “Інструкцію чинам поліції по виявленню та розслідуванню злочинів”¹²². Як недолік слід відмітити, що загальної інструкції з практичної діяльності прокуратури не було. Отже, можна погодитися з А. Колдаєвим, що ряд джерел права “доводять до крайнощів цей казуальний характер; у них рідко зустрічаються будь-які принципові роз'яснення і лише із загального їх огляду ...можна зробити висновки про погляди урядовців на певні пункти устрою та діяльності прокурорського нагляду”¹²³. Водночас не можна заперечувати, що після судової реформи 1864 р. з'явилася ціла низка нових джерел права по всій Російській імперії. Як вже зазначалося, реформування прокуратури мало незавершений характер, оскільки не були усунуті протиріччя, пов'язані з її дореформеною діяльністю.

Законодавство про прокуратуру того часу апелювало до законодавства XVIII ст., яке ґрунтувалося на патріархальних поглядах щодо стосунків між владою і підданими. Місце прокуратури у державному механізмі Російської імперії до судової реформи 1864 р. і після неї визначалося неоднаково. І це закономірно, тому що, по-перше, прокуратура – це один з елементів державного механізму, отже принципи організації та функціонування цього

механізму притаманні й прокуратурі, по-друге, сама держава є складовою частиною більш широкої політичної системи суспільства, елементи якої перебувають в постійній взаємодії. Отже, дослідження інституту прокуратури повинне здійснюватися принаймні на двох рівнях – на рівні взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади, що в сукупності становлять державний апарат, і на рівні взаємодії прокуратури з інститутами політичної системи суспільства¹²⁴.

У зв'язку з доповненням судових статутів додатковими законами виконання їх відбувалося повільно і неоднозначно. Наприклад, мирові судді в Київській, Волинській і Подільській губерніях (Правобережна Україна) вже не обиралися, а призначалися генерал-прокурором. Тому такі суди у своїй діяльності не дотримувалися вищезазначених демократичних принципів, зокрема і незмінності суддів. Як наслідок, в Правобережній Україні судова реформа затягнулася і проводилася в два етапи. На першому запроваджувався окружний суд, а на другому – окружний суд і судова палата. Водночас судова реформа в західних областях “пробуксовувала”, хоча її запровадження було дуже необхідним. З цього приводу міністр юстиції, генерал-прокурор К. Пален у своїй записці від 7 серпня 1875 р. відверто писав, що запровадження у західних губерніях судової реформи у повному обсязі “бажано не тільки в інтересах правосуддя, але і в інтересах обрусіння наших окраїн”¹²⁵. Олександр II позитивно оцінив ініціативу підлеглого і видав Указ про тимчасові штати судових органів, тимчасовий розподіл окружних судів і правила запровадження Судових статутів¹²⁶.

19 листопада 1879 р. загальні збори Державної Ради прийняли рішення про відкриття Київської судової палати, а окружних судів – у західних губерніях Росії у першій половині 1880 р. Олександр II це рішення затвердив.

Таким чином міністр юстиції Д. Набоков встановлював строк відкриття Київської судової палати, а також Київського, Уманського, Житомирського, Луцького і Кам'янець-Подільського окружних судів. Одночасно із зазначеними судами почала працювати і реорганізована прокуратура, яка була створена при судах. Не можна не відзначити, що на посади суддів і прокурорів Правобережної України були призначені урядові чиновники судового відомства Росії. Так, головою Київської судової палати був призначений І. Мечников, який раніше займав посаду голови Пензенського окружного суду, а згодом прокурора Харківської судової палати. Дослідження показали, що на Правобережній Україні у процесі прокурорсько-судової практики в основному розглядалися кримінальні справи. Підсудними, як правило, були особи з нижніх прошарків суспільства. Наприклад, за 1879 р. на Правобережній Україні мировими суддями були засуджені 3244 чол., з них селян було 2104, міщан – 692, відставних нижчих чинів і членів їх сімей – 444 чол. З усіх засуджених 99 % не вміли читати і писати¹²⁷.

Слід зазначити, що у судовій системі пореформеної Росії систематично обмежувалися права і компетенція суду присяжних і адвокатів. У 1883 р. уряд змінив склад тимчасових комісій з виборів присяжних засідателів. За законом від 1897 р. до складу комісії для обрання присяжних ввели товариша прокурора окружного суду, повітового справника або поліцмейстера і жодного

представника захисту. Таким чином питання про те, хто може бути присяжним засідателем, а хто ні, вирішували прокурор і поліція. А після виправдувального вердикту Вірі Засулич, винесеного присяжними засідателями у Петербурзькому окружному суді, інститут присяжних засідателів почав занепадати. До адвокатів ставлення було також неоднозначним. С. Вікторський позитивно оцінював їх діяльність і з цього приводу писав: “Органы защиты также необходимы, как и обвинения, без них немыслимо представить себе отправление правосудия, ибо лучший путь к открытию уголовно-судебной истины – это путь борьбы перед судом представителей обвинительных и защитительных доводов. А так как органы публичного обвинения имеют хорошую организацию и представляются лицами со специальным образованием и опытом, то и официальная защита требует столь же хорошей организации, чтобы стороны действительно были равны перед судом. Если в целях правосудия нельзя оставить адвокатуру в виде простого собрания лиц, посвятивших себя защите подсудимых как ремеслу, без всякой организации и судебного контроля, то, с другой стороны, невозможно адвокатов превращать в должностных лиц, ибо подчинением их правительству несоединима самостоятельность и та энергия, независимость, с которой адвокат-защитник должен отстаивать интересы своего клиента-подсудимого, поскольку они не расходятся с интересами правосудия, а не правительства”¹²⁸.

У другій половині XIX ст. розвиток системи прокурорського нагляду відбувався у двох напрямках. До першого можна віднести усунення губернської прокуратури по мірі проведення судової реформи у масштабах імперії, до другого – посилення прокурорського нагляду за судами і адвокатурою та наділення прокуратури функціями державного юрисконсульта. Отже, можна зробити висновок про те, що “нова прокуратура”, хоча і продовжувала залишатися органом виконавчої влади, безпосередньо підпорядковуючись уряду, у порівнянні з губернською прокуратурою стала більш самостійною і незалежною від місцевої влади.

У такій ситуації можна погодитися з С. Казанцевим, який помітив, що зазначені фактори сприяли поступовому зростанню авторитета прокуратури наскільки це взагалі можливо в умовах абсолютної монархії¹²⁹. Вважаємо, що забезпеченню незалежності прокурорів від місцевої влади сприяло те, що вони призначалися і звільнялися з посад без згоди її представників. Так, генерал-прокурор і губернські прокурори призначалися і звільнялися імператором, а прокурорів низової ланки призначав і звільняв генерал-прокурор Російської імперії. Цьому сприяло і те, що практично усі прокурори були матеріально забезпечені. Юристи того часу говорили, що “нет ничего более дорогого в государстве, как дешевый суд, что мы не за вознаграждение работаем, но на него живем”¹³⁰. Слід також зазначити, що Уряд імперії старався захистити служителів феміди від казнокрадства і хабарів, хоча хабарництво існувало. Характерно, що прокурори на посади призначалися на все життя, тобто до смерті або інвалідності, а тому у своєму майбутньому вони були впевнені. Практично всі вони були дворянами, саме тому захищали інтереси імператора. Крім того, слід враховувати, що випускники юридичних навчальних закладів того часу були висококваліфікованими і високоосвіченими професіоналами.

Так, майбутні прокурори навчалися в Училищі правознавства в Петербурзі. Воно розташовувалося на базі царського ліцею, який заснував Олександр І, і було престижним. А ретельний підбір викладачів, забезпечення студентів необхідними підручниками та іншою правовою літературою, у тому числі нормативними актами, сувора дисципліна і високі вимоги до студентів давали їм можливість отримувати фундаментальну підготовку, що дозволяла в подальшому прокурору кваліфіковано виконувати свої службові обов'язки з наглядом за виконанням законів¹³¹.

Після вбивства у березні 1891 р. Олександра ІІ уряд імперії практично ліквідував найбільш демократичні принципи Судових статутів, зокрема і принципи, на яких був заснований суд присяжних засідателів. Щодо України, то у 80–90-ті роки уряд не тільки звужив компетенцію суду присяжних, але і намагався зовсім усунути його від участі у вирішенні кримінальних справ. Про це свідчать статистичні показники. Так, у 80-ті роки окружні суди розглядали без участі присяжних засідателів справи 24 % засуджених, у 90 ті – уже 50 %¹³². Необхідно зазначити, що і прокуратура не залишилася осторонь. Вона стала одним з головних ланцюгів у державному апараті по боротьбі з противниками царської влади. Відповідно до ст. 1034 Статуту кримінального судочинства судові переслідування по державних злочинах покладалося на прокурорів судових палат, яким усі посадові і окремі особи повинні були негайно подавати усі відомості про них. Попереднє слідство по зазначених справах проводилося членом судової палати при обов'язковій присутності прокурора палати або його товариша (ст. 1037 Статуту). Зазначені особи під час проведення попереднього слідства мали ті ж права, які мали судові слідчі та прокурори окружного суду у загальному порядку судочинства. Крім того, відповідно до ст. 1036 Статуту кримінального судочинства прокурор судової палати мав право до початку слідства доручити проведення дізнання по цих справах прокурору суду, його товаришу або поліції. Звідси можна зробити висновок про те, що саме прокуратурі належало керівництво розслідуванням державних злочинів. Складати обвинувальний акт і підтримувати обвинувачення в суді по державних злочинах повинні були прокурори судових палат, обер-прокурори Сенату, міністр юстиції та його товариш. З метою посилення боротьби з державними злочинами 19 травня 1871 р. цар затвердив законопроект під назвою “Правила о порядке действия чина корпуса жандармов по исследованию преступлений”¹³³. Отже, жандармські офіцери стали не безправними “чиновниками” судового слідства, а фактично слідчими, хоча й під наглядом прокурорів. З цього приводу в посадовій інструкції для жандармів зазначалося, що жандармське розслідування по державних злочинах “есть ни что иное, как предварительное следствие, но только произведенное офицерами корпуса жандармов под наблюдением прокурорского надзора”¹³⁴.

Цей закон складався із трьох глав, у кожній з яких підкреслювалася необхідність прокурорського нагляду. Так, перша глава мала назву “Про порядок дії чинів додаткового штабу губернських жандармських управлінь”. Вона передбачала дії жандармів з виявлення і розслідування загальнокримінальних злочинів, зокрема обов'язкове повідомлення місцевої прокуратури і поліції про всі події, що містили в собі ознаки складу злочину, а

також заходи щодо збереження слідів злочину і затримання підозрюваних осіб. В особливих випадках прокурори мали право зобов'язати чиновників жандармерії проводити дізнання.

Друга глава правил передбачала дії жандармерії поліцейських управлінь на залізницях. Тут жандарми повністю замінили поліцію, тому що були зобов'язані виконувати всі поліцейські функції з виявлення злочинів і проведення по них дізнання, в тому числі по державних злочинах. Після проведення дізнання справа передавалася прокурором міністру юстиції, який, враховуючи думку шефа жандармів, мав вирішити, продовжувати попереднє слідство чи звернутися з “проханням” про закриття справи, чи вирішити її в адміністративному порядку. Така норма правил від 19 травня 1871 р. давала необмежені можливості позасудової розправи чиновників з особами, дії яких підпадали під політичні злочини. Характерно, що прокурор у таких справах втрачав своє значення як особа, що здійснює нагляд за проведенням дізнання¹³⁵. До політичного дізнання особи майже завжди притягалися як свідки, а не обвинувачені, а тому не мали права брати участь при допиті інших свідків. Таким особам не пред'являлося обвинувачення, тому вони не мали права знайомитися з матеріалами обвинувачення, а також оскаржувати дії осіб, що проводили дізнання. Водночас, на думку С. Казанцева, “нельзя не отметить и положительного влияния прокурорского надзора за расследованием политических дел. Несмотря на некоторые нарушения или вольное толкование закона самими прокурорами, факт их присутствия при дознании и следствии объективно носил прогрессивный характер в целом, безусловно, являлся сдерживающим фактором против произвола жандармских и полицейских органов”¹³⁶. Посилення революційного руху в 70–80-ті роки ХІХ ст. призвело до деяких змін не тільки в діяльності прокуратури, але в її значенні для держави. Як був вимушений визнати Ф. Гредінгер, прямим наслідком революційного руху “было сосредоточие всей энергии и всего внимания правительства на борьбе с крамолой, а в связи с этим – необходимое усиление власти и влияние административных органов в ущерб интересам законности. Понятно, что при подобных условиях прокурорский надзор не всегда имел возможность успешно осуществлять принадлежащие ему по закону права, и вынужден был подчас пассивно относиться к таким действиям административных властей, которые не были основаны на законе”¹³⁷. Щодо суддів, то для посилення нагляду за їх діяльністю за Законом від 11 травня 1872 р. вищі чини прокуратури і навіть товариші прокурора судової палати отримали право контролювати діяльність окружних і мирових судів¹³⁸.

Виходячи з цього, можна констатувати, що вони фактично перетворилися на ревізійні органи Міністерства юстиції, хоча спочатку таке право мали тільки члени судових палат, а також міністр юстиції і його товариші (помічники – В.С.). Крім того, поступово прокурорський нагляд за діяльністю адвокатури також почав поширюватись, і вони навіть могли ставити питання про дисциплінарне провадження “о частных поверенных за их неправильные и предосудительные действия”¹³⁹. Слід зазначити, що діяльність “судової” прокуратури поступово змінювалася. Вона отримала можливість брати участь в роботі деяких адміністративних органів. Так, згідно із Законом від 7 березня

1866 р. представник прокуратури міг бути введеним у склад губернського “присутствия” з селянських справ. А головне, зазначеним законом на прокурорів покладался не тільки нагляд за тюрмами, а й практично безпосередня участь в управлінні ними. Прокурорам судових палат стали присвоювати звання віце-президентів усіх губернських комітетів “Общества попечительного о тюрьмах, входящих в округ судебной палаты, нижестоящим прокурорам – директорам этих комитетов и их отделений”¹⁴⁰.

Пізніше прокурори увійшли до складу майже усіх “губернских присутствий”, які являли собою адміністративні помісні установи і складались з губернських голів різних установ. Вони вирішували найбільш спірні і важливі питання виконавчо-розпорядчого характеру у відповідних галузях управління¹⁴¹. Прокурор брав участь в роботі губернських присутствій з приводу міських, військових, фабричних, заміських та деяких інших справ, а також висловлював свою думку на засіданні губернського правління щодо медичного обстеження психічно хворих осіб. Зайнятість прокурора можна пояснити і тим, що, крім виконання основних функцій, він повинен був брати участь у майже 30 вищезазначених губернських присутствіях, комітетах і комісіях. Як вже зазначалося, згідно із законами від 12 червня 1884 р. та 28 квітня 1887 р. прокурор був зобов’язаний брати участь у складанні списків присяжних засідателів¹⁴².

У Російській імперії продовжувався тиск на судову систему, що “народилася в муках” у 1864 р. Так, закон від 9 травня 1878 р. затверджував утворення окремої спеціальної системи судів для розгляду державних злочинів в порушення положень Судових статутів, де передбачалося утворення єдиної судової системи для всіх видів злочинів. Розгляд кримінальних справ у цих судових органах почав проводитися із значним відступом від такого принципу Статуту кримінального судочинства 1864 р., як гласність, оскільки суд мав право не допускати сторонніх осіб у приміщення, де слухалася справа, а також змагальність, тому що права захисту були звужені. Водночас, суттєво були розширені права членів корпусу засідателів з приводу провадження дізнання і попереднього слідства. Прийнятий 9 травня 1878 р. закон “Про тимчасові зміни підсудності і порядку розгляду справ щодо деяких злочинів” також суперечив принципам Судових статутів 1864 р. Прийняття цього закону було пов’язане з намаганням чиновників уряду забезпечувати винесення обвинувальних вироків незалежно від обставин справи і ступеня вини підсудних. Суд із становими представниками був саме таким судом, що і обумовило розширення його підсудності¹⁴³.

Вищезазначене дає можливість констатувати, що царизм почав проводити повномасштабну контрреформу, однією з характеристик якої була передача кримінальних справ про державні злочини до військової поліції. Усі справи, слідство по яких проводила поліція, розглядалися військово-польовими судами, а в них вирок, як правило, був один – смертна кара. Наприклад, 5 травня 1876 р. у військово-польовий суд була направлена для розгляду кримінальна справа по обвинуваченню А. Бойка, А. Іегельникова та С. Мельниченка, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за вбивство і пограбування людей

під Києвом. Справа розглядалася у травні 20 днів і, що характерно, без захисників. Вирок – усім трьом смертна кара¹⁴⁴.

Указом від 9 серпня 1878 р. державні злочини і злочини проти порядку управління передавались також у відання військових судів. В Указі підкреслювалося, що до винних осіб необхідно застосовувати покарання, характерні для військового часу¹⁴⁵. В 1881 р. Урядом було прийнято спеціальне Положення “О мерах к ограждению государственного порядка и общественного спокойствия”¹⁴⁶, яке повернуло і закріпило усі раніше прийняті реакційні закони, що були виключені із загального порядку. Можна зробити висновок, що після прийняття цього закону царська влада разом з правлячою верхівкою вважали, що “посилилися” з прийняттям реформ у 1860–1870 р. Характерним є приклад, коли суд не погодився із слідством і думкою прокурора та виправдав трьох підсудних, за що суддю відсторонили від займаної посади. Цей політичний процес відбувся у Києві у 1884 р. На лаві підсудних було 12 чоловік. До військового суду кримінальну справу щодо них направила прокуратура за вказівкою генерал-губернатора за “приналежність до протизаконних організацій, що мали метою повалити існуючий в Росії державний суспільний і економічний порядок”. У ході процесу головуєчий В. Кузьмін встановив, що у діях трьох підсудних відсутній склад злочину, що суперечило жандармським зізнанням і показам платних агентів поліції. Незважаючи на вимоги прокурора винести смертний вирок всім підсудним, головуєчий В. Кузьмін виніс виправдувальний вирок трьом підсудним Н. Завадовському, Е. Степанову і Я. Затворницькому. Не доведена була вина й інших підсудних, до яких були вжиті заходи адміністративного впливу: заслання до Сибіру під нагляд поліції¹⁴⁷.

У 1899 р. Олександр III фактично завершив судову контрреформу, прийнявши закон “Про земських начальників” від 12 червня і “Правил про провадження судових справ”, підвідомчих земським начальникам і міським суддям від 29 грудня¹⁴⁸. Зазначені закони посилили адміністративно поліцейський тиск на селі і поклали край цілому ряду судово-процесуальних інститутів, що були проголошені під час судової реформи 1864 р.

Новоутворені інститути повністю замінили початкові положення Судових статутів від 20 листопада 1864 р. і повинні були, за задумом царської верхівки, стати ефективним засобом боротьби з опозиційним рухом у країні. Викликає певний інтерес те, що прогресивний і талановитий юрист того часу М. В. Муравйов, будучи призначеним на посаду міністра юстиції – генерал-прокурора, виступив проти відокремлення судової влади як самостійної гілки влади. На початку 1894 р. у доповіді Олександрю III він заявив, що “суд должен быть прежде всего верным и верноподданным проводником и исполнителем самодержавной воли монарха”. Імператор з цим погодився і вже у травні 1885 р. міністру юстиції було надано право наглядати за членами судового відомства, а у 1887 р. він отримує право не допускати гласності судового розгляду кримінальної справи. У 1889 р. йому були підпорядковані повністю містечкові судді.

Щоб зрозуміти діяльність царських чиновників з проведення контрреформи повернемося на деякий час в історію і прослідкуємо, як

відбувалася зміна деяких функцій, що виконувала прокуратура. Відомо, що з моменту свого утворення у 1722 р. прокуратура здійснювала “надзор по арестантским делам, за местами содержания заключенных под стражей”. До часів царювання Катерини II в Російській імперії засуджених до роботи не залучали, вони відбували свій строк, а якщо помирили, то без сповіді та причастя, незважаючи на постійні звертання відповідних органів до Священного Синоду полегшити духовні муки засуджених. За часи царювання Катерини II становище осіб, які скоїли злочини, дещо змінилося. Стали відрізняти короткострокове затримання від затримання у зв’язку з взяттям під варту. Характерно, що запобіжний захід “взяття під варту” своєю метою мав перевиховання особи, яка скоїла злочин, а також недопущення скоєння нею повторного злочину. Імператор Олександр I пішов далі і “желая поправить доставшуюся ему от предшественников эту важную часть государственного управления, начал с того, что издал указ о постройке в Малороссии острогов трех видов с тем, чтобы в них различно содержались арестанты, потом повелел губернским прокурорам следить за скорейшим разрешением арестантских дел и ревизовать смирительные и рабочие дома, то же самое вменено было в обязанность губернаторам в 1803 г.”¹⁴⁹.

В тому, що Уряд звернув увагу на поліпшення матеріального і духовного стану в тюрмах, на тюремні роботи, на релігійне виховання і шкільне навчання арештантів, покращення умов їх утримання, велика заслуга братів Вінігов – волонтерів з Англії, які мешкали у Петербурзі¹⁵⁰.

У наш час актуальним є питання релігійного впливу на арештантів з метою їх перевиховання. Однак, слід погодитися з професором С. Познешевим, який вважав, що таке, релігійне виховання має суттєве значення, а тому у тюрмах повинні бути на службі священики, віру яких поділяє більшість арештантів, а щодо меншості, то для них священики повинні періодично запрошуватися. І головне, не можна допустити у цих питаннях крайнощів, і тоді релігійна обізнаність дасть позитивні наслідки у вихованні арештантів¹⁵¹.

У подальшому в Статуті про утримання під вартою в главі 4 “Устава Общества Попечительного о тюрьмах” були визначені основні його завдання. Характерно, що зазначений орган був створений при Міністерстві юстиції, а міністр юстиції, він же генерал-прокурор, згідно зі ст. 70 Статуту був президентом цієї організації. Прокурорам судових палат присвоювалося звання віце-президентів усіх губернських комітетів того округу, де вони знаходилися. З цього приводу доктор кримінального права Д. Тальберг писав, що виконання правил утримання під вартою закон покладає на прокурорів, які “обязаны при отсутствии постановления уполномоченных на то мест и лиц немедленно освободить неправильно лишенных свободы, а при содержании не в надлежащем месте заключения принимать меры к восстановлению порядка”¹⁵².

На перший погляд можна сказати, що Уряд звернув увагу на функціональні обов’язки прокурорів, і дещо їх розширив. Проте це не зовсім так. Дослідження показало, що дійсно дехто з чиновників вищого рангу подавали пропозиції про створення окремої системи прокурорського нагляду за адміністративними органами, а також про поширення прав “судової прокуратури” в галузі загального нагляду на зразок губернської дореформеної

прокуратури. Зазначені пропозиції успіху не мали, тому що Уряд того часу не був у цьому зацікавлений. Вважалося, що прокуратура повинна була у першу чергу вести (і вела – В.С.) боротьбу зі злочинністю усіма можливими засобами, а не наглядати за законністю в діяльності поліції і жандармерії, а також і чиновників інших адміністративних органів. Уряд імперії знав, що робив, забороняючи прокуратурі здійснювати нагляд за діяльністю чиновників, адже вони у своїй роботі виходили за рамки вимог закону. Загальний нагляд був можливий у дореформеній Росії, тому що прокурори деякою мірою знаходилися у повній залежності від губернської адміністрації. Прокуратура, яка створювалася після судової реформи 1864 р., як показала практика, була більш самостійною і на місцевому рівні адміністрації не підпорядковувалася, про що вже зазначалося вище. Проте суперечки між прокурорами і губернаторами та іншими членами місцевої адміністрації періодично виникали у межах усїєї імперії. Уряд за рахунок того, що міністр юстиції був його членом, намагався впливати на прокуратуру, щоб мати кваліфікованих юристів, які б підтримували його. Така форма взаємовідносин в період, коли Росія вступила на шлях капіталістичного розвитку, Уряд влаштувала. Можна погодитися з С. Казанцевим, що для лібералів прокуратура повинна була створювати видимість нагляду за законністю дій адміністрації, а для урядових чиновників була засобом запобігання найбільш грубих, одіозних порушень законів і зловживання службовим становищем з корисливих або інших особистих інтересів чиновників губернського рівня¹⁵³.

У такому стані органи прокуратури перебували майже до революції 1917 р. Хоча, як відомо, після вбивства Олександра II цар Олександр III посилив тиск на населення, що брало участь у революційному русі. Він створив також комісію на чолі з генерал-прокурором М. Муравйовим, яка впродовж шести років успішно працювала над проектом закону про посилення прокурорського нагляду і над тим, щоб зробити її суто каральним органом. Влада Російської імперії залишилася вищим суддею у сфері прав і свобод людини. Обмеження особистих прав і свобод влада мотивували тим, що це робиться у зв'язку з “державною необхідністю”, або “інтересами збереження цілісності”, або метою “збереження суспільства і держави” і, нарешті, “вимогами загального порядку безпеки у державі”¹⁵⁴. Прокуратура повністю підтримувала зазначені тези Уряду і під час революції 1905–1907 р. довела свою відданість царю. Міністр юстиції І. Щегловітов різко припиняв усі спроби деяких прокурорів на місцях розуміти зміст законності інакше ніж пряма відданість царю. На думку міністра юстиції, у поняття законності повинна входити така ціль, як охорона існуючого державного ладу, а тому все, що робилося з такою метою повинно було визнаватися законним. З таким розумінням законності прокуратура як орган, який підтримує царя та існуючий лад, залишалася до моменту її ліквідації разом з царською владою у 1917 р.

Отже, підсумовуючи викладене, приходимо до таких висновків.

У XIX ст. більша частина земель Малоросії (сьогоднішня Україна) входила до складу Російської імперії, і у зв'язку з тим, що чинні нормативні акти в імперії суперечили один одному, виникла необхідність привести їх до єдиної правової системи. Особливо це стосувалося нормативних актів, що

регулювали діяльність суду і прокуратури. Відомі правознавці того часу М. М. Сперанський, П. В. Кочубей, І. М. Данілович, М. А. Балудянський та ін. неодноразово готували проекти змін судово-прокурорської системи, але марно. Російській Уряд їх затверджував. Однак, у майбутньому ці проекти стали основою для проведення судової реформи 1864 р.

Автори судової реформи 1864 р. у своїх проектах пропонували відділити органи прокуратури від губернської влади і “передати” її судовій владі, що відповідало у ті часи європейській моделі розвитку інституту прокуратури. У зв’язку з цим прокуратура позбулася функції загального нагляду і свою діяльність спрямувала на підтримання обвинувачення в судах, нагляді за станом законності при проведенні досудового слідства і в місцях позбавлення волі. Можна констатувати, що прокуратура із загальнонаглядового органу перетворилася на орган судової системи.

Подальший етап розвитку суспільства після судової реформи 1864 р. в Російській імперії характеризується наявністю низки суперечностей, які мали значний вплив на функціонування механізму держави як в цілому, так і на окремих його ланках. З одного боку, після проведення судової реформи 1864 р. пропагуються демократичні цінності, зокрема, і в судовій системі. З іншого боку, у зв’язку з невисоким рівнем правової культури населення революційний рух у державі зумовлює неможливість запозичення досвіду демократичних країн, передусім країн Західної Європи, у сфері правотворчості, організації і діяльності прокуратури в державному механізмі, або зокрема в судовій системі, оскільки функціонування будь-якого державно-владного органу, в тому числі і прокуратури, можливе лише в умовах адекватного соціального середовища.

Проблема вдосконалення правового статусу прокуратури мала складний характер. У губерніях України, як і в центральній Росії, реформи проводилися поступово, що викликало незадоволення серед населення. Необхідно було чітко визначити місце прокуратури в системі органів державної влади, її взаємовідносини з гілками влади і в цілому в державному механізмі. Цього також не було зроблено.

У зв’язку з обмеженням дії Судових статутів (у післяреформені роки було внесено більше 700 змін та поправок, спрямованих на її подальше обмеження – В. С.) в Російській імперії знову з’явилася проблема посилення і централізації влади. Враховуючи те, що державний механізм у різні періоди розвитку цивілізованого суспільства мав неоднакову структуру і функції, він не може бути незмінним і має певні тільки йому притаманні риси в окремих державах. У післяреформеній період в імперії функції прокуратури пов’язані з підтриманням державного обвинувачення в суді, забезпеченням судового переслідування злочинців та інколи представництвом інтересів держави в суді. Однак питання про місце і роль прокуратури в механізмі стримування та протипаги гілок влади у ті часи не порушувалося. Хоча вважаємо, що діяльність органів прокуратури як у дореформені часи, так і сьогодні зумовлює їх функціонування як окремої системи органів державної влади, що відноситься до судової гілки влади, але не підпорядковується їй.

3.2. Роль прокуратури малоросійських губерній у другій половині XIX ст.

Як вже зазначалося, основним законодавчим джерелом для прокурорської діяльності після судової реформи 1864 р. стали Судові статuti. Слід відмітити, що і “Звід законів Російської імперії”, зокрема такі його розділи, як “Устрій керівного Сенату та Міністерства юстиції, загальних губернських установ”, “Статут про службу цивільну за визначеннями від Уряду”, “Статут про утримання під вартою”¹⁵⁵ також були законодавчим джерелом.

Як показало дослідження, правове регулювання функціонування прокуратури Російської імперії у другій половині XIX ст. мало певні недоліки. Функціональні обов’язки прокуратури не конкретизувалися, а просто накопичувалися з прийняттям нового закону. Законодавство того часу постійно апелювало до законодавства XVIII ст., яке в основному ґрунтувалося на патріархальних поглядах на взаємовідносини між владою і громадянами. Затверджуючи реформу в українських губерніях, уряд імперії за допомогою прокуратури на чолі з міністерством юстиції намагався забезпечити виконання функцій охорони державного і суспільного устрою та придушення революційного руху.

Паралельно з проведенням судової реформи проводилася і контрреформа, тобто видавалися численні закони, які обмежували чи скасовували її вимоги. Наприклад, у 1870 р. міністром юстиції були складені “Тимчасові правила про устрій мирових судових установ” для: Гродненської, Волинської, Вітебської, Ковенської, Київської, Могілевської та Подільської губерній¹⁵⁶. У подальшому ці правила після погодження з Державною радою і затвердження Олександром II стали законом.

На основі цього закону у 1872 р. був створений мировий суд у західних губерніях Росії. Вимоги Судових статутів 1864 р. щодо мирових судів у Київській, Волинській і Подільській губерніях (Правобережна Україна) не виконувалися. Замість обрання суддів міністр юстиції почав їх призначати. Це дозволяє стверджувати, що мировий суд створювався у відмічених губерніях не за судовими статутами, а за законом, який перекичував саму суть Судових статутів. Мировий суд на Правобережній Україні, як і в інших губерніях безмежної Російської імперії, не був швидким, справедливим і рівним для всіх підданих його величності¹⁵⁷.

Був скасований також один із важливих принципів Судових статутів – принцип незмінності суддів, тому що його включення до загальних правил статуту про службу. У випадках незадовільної їх роботи судді могли бути звільнені без пояснення причин.

Як уже було зазначено, в Правобережній Україні судова реформа проводилася дуже повільно і у два етапи. На першому – створювався мировий суд, а на другому – окружний суд і судова палата. У 1862 р. уряд Росії скасував дворянські вибори в Подільській губернії, а через рік – у Київській і Волинській губерніях. У 1863 р. у зв’язку з польським повстанням питання про створення

загальний судів було відкладене. Було припинене також впровадження земської реформи¹⁵⁸, а селяни переведені на обов'язковий викуп.

Однак створення загальних судів було просто необхідне. З цього приводу міністр юстиції, генерал-прокурор К. Пален писав, що затвердження у західних губерніях судової реформи у повному обсязі "...бажане не тільки в інтересах правосуддя, але і в інтересах обрусіння наших окраїн"¹⁵⁹. За ініціативою К. Палена був виданий указ про тимчасові штати судових органів у 9 західних губерніях¹⁶⁰. Указ забороняв католикам займати судово-прокурорські посади. Протягом 1880 р. були відкриті Київська судова палата, а також Київський, Уманський, Житомирський, Луцький і Кам'янець-Подільський окружні суди. Було вирішене питання офіційного відкриття загальних судів на території Правобережної України. При цих судах почала працювати і прокуратура. Характерно, що на судові і прокурорські посади були призначені не місцеві юристи, а найбільш відомі урядові чиновники судового відомства Росії. Як правило, суди Правобережної України розглядали кримінальні справи виключно щодо осіб нижчих станів¹⁶¹.

У 1891 р. у Київській і Волинській губерніях у тюрмах утримувалися 1440 чоловіків і 88 жінок, розгляд справ відносно яких був перенесений на 1882 р.¹⁶² Умови у в'язницях були дуже важкими, на утримання одного арештованого у 1883 р. відпускалося всього 9 коп. Люди хворіли і вмирили, не дочекавшись вироку суду. Так, тільки у 13 в'язницях Волинської губернії за 1880–1883 рр. хворіло у середньому 29 % від усіх утримуваних і померло майже 60 осіб¹⁶³.

Відомо, що дослідники вважають судову реформу 1864 р. кроком вперед на шляху демократизації кримінального законодавства самодержавної Росії. Її проведення відповідало змінам суспільних відносин під час розвитку капіталізму в Росії. Як вже зазначалося, ліберальні погляди з'явилися у дворянському середовищі, яке міцно тримало у своїх руках державну владу. Щоб її зберегти дворяни почали шукати вихід із становища, в якому опинилися, адже робітничий рух поширювався, заколоти виникали по всій імперії.

У 1801 р. перший російський вільнодумець Радіщев, який тільки повернувся із заслання, взяв участь у роботі над проектом реформ з лібералізації законодавства. Він постійно на всіх рівнях наголошував на необхідності рівності перед законом, незважаючи на стан, а також скасуванні допитів із застосуванням тортур, запровадженні суду присяжних, дотриманні принципу публічності судочинства і скасуванні тілесних покарань. Певний внесок зробив також міністр внутрішніх справ Кочубей. За його пропозицією у 1803 р. в "Проекті Сперанського", палкого прихильника конституційної монархії, пропонувалося відокремити суд від поліції.

Дещо пізніше, у 1827 р. адмірал Мордвінов у своїй доповідній записці на ім'я Голови Державної Ради вимагав розподілу законодавчої, судової і виконавчої влади. На перший погляд можна було стверджувати, що нарешті демократичні настрої поширюються і серед чиновників вищого рангу.

Однак з посиленням революційного руху погляди стали змінюватися у гірший бік. У 1832 р. був виданий перший Звід законів, який охоплював усі прийняті закони. Після першого видання Зводу законів виникла необхідність

перегляду процесуального законодавства. У 1845 р. було опубліковане “Уложение о наказаниях уголовных и исправительных”, а другому відділенню “Собственной Его величества” канцелярії була дана вказівка підготувати не тільки проекти законів про кримінальне судочинство, а й цивільне. Це спонукало владу створити особливий Комітет, який прийняв таке положення: “Всякое частное применение законов уголовного судопроизводства не только неудобно, но и невозможно”¹⁶⁴. Проте з часом основні положення судової реформи, як вже зазначалося, були затверджені Олександром II. У нові Судові статuti увійшли 4 самостійних кодекси:

“Учреждения судебных установлений”;

“Устав гражданского судопроизводства”;

“Устав уголовного судопроизводства”;

“Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”¹⁶⁵.

Судова реформа почала діяти майже через два роки. Так, 17 квітня 1866 р. нові судові установи були відкриті в Санкт-Петербурзі, а через п’ять днів у Москві. Міністр юстиції, генерал-прокурор Д. Замятін під час відкриття нових установ в Санкт-Петербурзі сказав: “Царь-Освободитель, даровавший сперва свободу крестьянам от крепостной зависимости, потом сливший отдельные сословия в одну земскую семью, совершает ныне над судебной властью подвиг своей благородной деятельности и дает всем судебным установлениям, от высших до низших, полную самостоятельность”¹⁶⁶. Характерно, що і в Указі, який зобов’язував Урядовий Сенат опубліковувати нове законодавство у засобах масової інформації того часу, вказувалося, що “...новые законы соответствуют замыслам государя водворить в России суд скорый, правый, милостивый, равный для всех подданных, возвести судебную власть, дать ей надлежащую самостоятельность и вообще утвердить в народе то уважение к закону, без коего невозможно общественное благосостояние...”¹⁶⁷.

Судова реформа ніби відкривала нову епоху в історії російського судового права. Вона вперше надавала суддям можливість оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням. Навіть “Московские ведомости” писали у ті часи, що “Великая реформа вполне оправдала горячие надежды, которые на нее возлагали, и лучшее желание русского патриота должно состоять в том, чтобы из этого здания не были вытащены камни”¹⁶⁸.

Однак, як свідчать історичні факти, ейфорія була недовго, і з демократичного фундаменту реформи царський уряд почав викидати “нежелательные камни”. Один з видатних фахівців у галузі кримінального судочинства того часу професор Петроградського Імператорського університету М. М. Розін пояснював, що: “все эти начальные отступления диктовались особыми политическими возражениями того времени и особой идеологией стоящих у власти, которым были не только чужды, но и невыносимы принципы, заложенные в основе судебной реформы 1864 г.”¹⁶⁹. Цього слід було чекати. Як вже зазначалося, судова реформа не всім подобалася, навіть ще до її проведення. Принц Ольденбургський і міністр юстиції Панін виступили із запереченнями проти змісту ст. 1 Загальних положень Статуту кримінального судочинства, в якій зазначалося, що ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності інакше ніж по суду.

Як наслідок, вже в 1864 р. було прийняте додаток до ст. 1 “К судебному преследованию не относятся меры, принимаемые полицейскими и другими административными властями для предупреждения и пресечения преступлений и проступков в порядке, установленном законом”¹⁷⁰.

Дослідження показало, що прийняття такої поправки у свою чергу сприяло прийняттю антидемократичних законів у 1871, 1872 і 1882 р., які практично усунули факт судового розгляду державних злочинів, замінивши його на розгляд в адміністративному порядку. Зазначені закони дозволяли уряду Російської імперії проводити контрреформу і чинити розправу над демократично налаштованими особами без суду та слідства. І, як вже зазначалося, законом 1889 р. була скорочена компетенція судів з присяжними засідателями. Із їх підсудності були усунуті справи про державні злочини. У “Журнале Департаментов Государственного Совета” за 1862 р. повідомлялося, що присяжні ліберально настроєні до осіб, які замахнулися на державний устрій Росії і за таких обставин довіряти їм вирішення питання про те, є чи немає в діях підсудного ознаки злочину, означає залишити державу без захисту, а обвинувачених у державних злочинах віддати у “жертву народной мстительности”¹⁷¹.

Чим більше було виступів проти царського режиму, тим жорстокіші приймалися закони. Так, у 1906 р. був прийнятий найреакційніший закон, який дозволяв суду виносити немотивовані вироки. Справи про політичні і державні злочини розглядалися або судовими палатами, або “Особыми присутствиями правительствующего Сената”.

Якщо уважно проаналізувати “Судебные установления” і закон “Про земських керівників”, що був прийнятий 12 червня 1889 р., то побачимо порушення ще одного демократичного принципу, запровадженого судовою реформою: в особі земського керівника була об’єднана і судова, і адміністративна влада.

До 1895 р. законодавство Російської імперії повністю закріпило принцип втручання міністра юстиції у внутрішнє судове життя, що у свою чергу сприяло бюрократизації нових судових установ. Як свідчить дослідження, тиск на ліберальні принципи судової реформи 1864 р. посилювався у другій половині 90-их років XIX ст. з приходом на посаду міністра юстиції генерал-прокурора М. Муравйова, який визнавав, що судова реформа 1864 р. мала деякі позитивні сторони, але, на його думку, вона мала один важливий недолік: “несоответствие некоторых ее начал особенностям нашего государственного и общественного быта”¹⁷². Він наполягав на необхідності приведення судового законодавства у відповідність до самодержавної країни. Муравйов стверджував, що судова реформа 1864 р. була пронизана впливом західноєвропейських зразків та установ подібного роду, а також “модними” на той час демократичними настроями у суспільстві. У зв’язку з цим Росія отримала узгоджений процесуальний кодекс, на його думку, “вполне пригодный для действия в любом государстве Западной Европы, но недостаточно приспособленный к условиям отечества с его историческим складом”¹⁷³. Він вважав, що суд повинен бути “верноподданным проводником и исполнителем самодержавной воли Монарха”, завжди спрямованим на охорону закону та

правосуддя. Олександр III погодився з міністром і власноруч наклав резолюцію на листі Муравйова: “Твердо убежден в необходимости всестороннего пересмотра наших Судебных уставов, чтобы наконец действительное правосудие царило в России”¹⁷⁴. Резолюція імператора дала поштовх для створення нової комісії на чолі з Муравйовим з метою перегляду Судового законодавства. Комісія працювала шість років і підготувала нові проекти Кримінального і Цивільного законодавства, але явно вийшла за рамки дозволеного. Вона “исказила смысл и идею государственного суда” і поставила на місце державних інтересів інтереси уряду. З цього приводу М. Розін писав, що “это сделало проект непригодным даже в ту мрачную пору нашей общественной жизни”. 23 вересня 1905 р. проект був повернутий у міністерство юстиції, так і не набувши сили закону¹⁷⁵. Проте не можна не відмітити, що разом з “поправками”, які обмежували демократичний рух реформ, було внесено декілька нових нормативних актів, хоча і не пов’язаних із загальною політикою держави, але таких, які відображали дійсний розвиток кримінального судочинства, а саме:

- у 1871, 1878, 1882 р. були прийняті закони про огляд та виїмку речових доказів та медичний огляд обвинувачених;
- закон 1887 р. регламентував більш широкі повноваження присяжних засідателів при підготовці питань для суду;
- 1897 р. був прийнятий закон про особливий розгляд кримінальних справ щодо неповнолітніх;
- у 1910 р. був прийнятий закон про зарахування у залік часу, коли особа була затримана під вартою;
- у 1912 р. був прийнятий закон про створення кабінетів науково-судової експертизи та ін.

Виникає питання: як змінилося сутність судової влади після проведення судової реформи 1864 р.? Відомо, що раніше державна влада здійснювала і правосуддя, а верховна судова влада спочатку належала великим князям, а пізніше – монархам. Реформа 1864 р. офіційно звільнила верховну владу, тобто імператора, від особистого втручання у процес правосуддя, зберігши за ним лише право, що було закріплене у ст. 945 Статуту кримінального судочинства¹⁷⁶. Відповідно до цієї статті вироки, що набрали чинності перед тим як направити їх для виконання, передавалися міністерством юстиції імператору на затвердження у таких випадках:

- коли дворяни, чиновники, священнослужителі або особи, які мали нагороди від імператора, підлягали покаранню за вироком суду з позбавленням усіх прав свого стану;
- коли суд порушував клопотання про пом’якшення підсудному покарання у розмірі, що виходили за межі повноважень суду, або про помилування злочинця. Водночас, за імператором зберігалось право особистого впливу на хід кримінального переслідування в таких випадках:
 - коли члени Імператорського дому підлягали притягненню до суду тільки за непокору імператору, але за згодою останнього¹⁷⁷;
 - посадові особи перших трьох класів могли притягатися до суду тільки з дозволу Державної Ради або Уряду за згодою імператора¹⁷⁸.

З цього приводу І. Фойницький писав: “Судебная власть призвана применять закон к отдельным случаям действительной жизни. В таком применении и состоит судебная деятельность, по существу своему подзаконная”¹⁷⁹. З останнього можна зробити висновок про те, що судова діяльність зводилася нанівець до ступеня підзаконної.

Отже, за час існування монархічної форми правління в Російській імперії прокуратура, як і суд в малоросійських губерніях і по всій території Росії, пройшла складний і неоднозначний шлях. З розвитком держави, її основних інститутів, удосконаленням правової системи змінювалися і функції прокуратури. Спочатку прокуратура виконувала наглядові функції. Після реформи 1864 р. з’явилася функція підтримання державного обвинувачення та нагляду за виконанням судових рішень, а також представництво у цивільних справах¹⁸⁰. Дослідники того часу під словом “прокуратура” розуміли нагляд за виконанням закону. Проте конкретного визначення змісту цього слова не було. І лише М. В. Муравйов, на наш погляд, вдало його роз’яснив: “Прокуратура есть постоянное государственное установление правительственного характера, состоящее из иерархической системы единолично действующих должностных лиц, призванных по долгу службы быть в отведенной им преимущественно судебной области блюстителями закона, представителями публичных интересов и органами правительства”¹⁸¹. Архівні джерела розкривають неабияку роль прокуратури взагалі і деяких прокурорів зокрема, які діяли в судових палатах Харківської, Київської та Одеської губерній. В окружних судах процвітала тяганина. Наприклад, розглядаючи у 1884 р. кримінальні справи, Житомирський окружний суд по 122 справах допустив тяганину більше 6 місяців, а по 129 – більше року¹⁸². Зазначені факти мали місце майже в усіх судах Малоросії¹⁸³.

Тому міністр юстиції, генерал-прокурор Муравйов, уперше бажаючи упорядкувати систему прокурорського нагляду як в центрі, так і на місцях, у 1896 р. видав наказ для підлеглих прокурорів, в якому ретельно виклав основні принципи, яких необхідно дотримуватися при виконанні покладених на них обов’язків. Він зазначав, що діяльність прокуратури відрізняється за змістом і формою. За змістом діяльність являла собою ніби три галузі:

кримінальне переслідування по справах, провадження за якими відбувається в офіційному порядку з участю прокурорського нагляду. Сюди належало порушення переслідування, керівництво поліцейським дізнанням, нагляд за попереднім розслідуванням, направлення справ, викриття підсудних перед судом; оскарження вироків, розпорядження щодо їх виконання і участь у поновленні кримінальних справ; нагляд за виконанням законів судового відомства, а саме: присутність у засіданнях судових місць і надання останнім висновків про застосування законів у випадках, вказаних у Судових статутах і правилах про устрій судових частин і провадження судових справ у місцях, де введено положення про земельних дільничних начальників, розпорядження з приводу політичних упущень на підставі ст. 283 “Учреждения судебных установлений” і подання міністру юстиції стосовно законодавчих питань на підставі ст. 136 зазначеного закону;

участь у деяких справах адміністративного відомства, а саме: нагляд за правильністю утримання ув'язнених у тюремних закладах і участь у губернських комітетах товариств, які піклуються про тюрми, і повітові відділення цих комітетів у губернських присутствіях, у губернських присутствіях з селянських, міських, фабричних питань і питань військової повинності, в особливих присутствіях для освідчення осіб, які страждають на розумові розлади, і в комісіях із складання списків присяжних засідателів¹⁸⁴.

За формою вираження діяльність прокурорського нагляду він також поділяв на три види:

канцелярське діловодство взагалі, тобто листування з присутственними місцями і посадовими особами, ведення звітності;
пропозиції усні і письмові судовим місцям, судовим слідчим і чиновникам поліції по справах судового відомства;
висновки по справах, письмові і усні, в тому числі і обвинувальні промови¹⁸⁵.

Отже, статус прокурорів, їх функції, межі влади визначалися відповідними галузевими нормативними актами. Організаційно прокурори належали до державних органів, при яких перебували, хоча й підпорядковувалися вищому прокурору. Слід також відмітити, що певна увага приділялася і комплектуванню прокурорських кадрів. Відповідно до ст. 219 та ст. 222 “Уложения судебных установлений” всі прокурорські посади заміщалися височайшим наказом за поданням міністра юстиції, а обер-прокурори Сенату і прокурори судових палат призначалися височайшим указом. Щоб зайняти прокурорське крісло, необхідно було мати не тільки вищу юридичну освіту, а й службовий стаж від 4 років – для товариша прокурора окружного суду до 12 років – для обер-прокурора¹⁸⁶. Необхідно підкреслити, що на вищезазначені посади в ієрархії прокуратури в малоросійських губерніях в основному призначалися особи з центру Росії.

Розділ IV. ФУНКЦІЇ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

4.1. Функція підтримання державного обвинувачення в суді

У наш час відповідно до п.1 ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладено державне обвинувачення в суді. Те, що ця функція посідає перше місце серед інших функцій прокуратури, хоча і не має особливого принципового значення, викликане даниною європейській традиції, яка розглядає прокурора насамперед як обвинувача в кримінальному процесі. На стадії досудового слідства суб'єктом обвинувачення є слідчий або прокурор, який розслідує злочин у повному обсязі і таким чином виступає в ролі слідчого. Саме обвинувачення розглядається як один з аспектів здійснення кримінального переслідування. Остаточна формула обвинувачення міститься в обвинувальному висновку, який затверджує прокурор, і, таким чином він порушує обвинувачення, яке набуває характеру державного обвинувачення і підтримується в суді прокурором. Оскільки це підтримання здійснюється від імені держави, уповноваженим суб'єктом державної влади, воно розглядається як державне обвинувачення¹⁸⁷.

У науці кримінального процесу розрізняють три основні процесуальні функції: обвинувачення, захист і вирішення справи (правосуддя)¹⁸⁸. Розмежування основних функцій обумовлює побудову кримінального процесу за принципом змагальності¹⁸⁹.

Що ж передбачали Судові статuti щодо діяльності прокуратури у суді? Ретельне ознайомлення з ними дає можливість стверджувати, що метою кримінального судочинства у пореформений період було встановлення самого злочинного діяння, а також покарання осіб, винних у його вчиненні.

Судові статuti 1864 р. мали дещо інші принципи, ніж у дореформений період, а саме:

скасовувалася теорія доказів, яка була заснована лише на їх формальності;

вирок за наслідками розгляду кримінальної справи був, як правило, або обвинувальним, або виправдувальним;

підозри у скоєнні, як було раніше, не допускалися.

Статут кримінального судочинства передбачав дві інстанції при розгляді кримінальних справ. Як правило, рішення другої інстанції було кінцевим і могли оскаржуватися лише в особливому касаційному порядку. Також скасовувалася станова підсудність. Щодо першої інстанції, то до неї відходило дізнання і попереднє слідство¹⁹⁰. Поліція, яка проводила дізнання у межах однієї доби, доповідала судовому слідчому і прокурору про виявлені факти злочинних діянь. Якщо виявлений злочин був підсудний мировому судді, поліція передавала матеріали за належністю.

Прокурор також здійснював нагляд за законністю затримання підозрюваного поліцією, а остання зобов'язана була негайно повідомляти прокурора і судового слідчого про затримання. Крім того, поліція повідомила прокурора про закінчення дізнання і про передачу справи судовому слідчому.

Як вже зазначалося, у пореформений період судові слідчі входили до складу окружних судів. Незважаючи на це, при провадженні попереднього слідства вони підпорядковувалися прокурору, а в інших питаннях – як окружному суду, так і судовій палаті. Судові статuti 20 листопада 1864 р. поширювали на судових слідчих такі ознаки, як незмінність, тобто вони не могли бути без їхньої згоди звільнені, переведені до іншої місцевості, а тимчасово усунути з посади їх могли тільки у випадку віддання до суду, а звільнити – коли вони скоїли злочин. Прокурор мав право вимагати від слідчих проведення слідчих дій щодо посадових осіб, також вони могли порушити слідство як з власної ініціативи, так і за скаргами конкретної особи. Проте необхідно зазначити, що про початок слідчих дій слідчий повинен був негайно повідомити прокурора. Враховуючи суспільну небезпеку злочину, слідчий мав право обрати один запобіжний захід серед таких як взяття під варту, віддання на поруки, домашній арешт, застава або віддання під особливий нагляд поліції. Затриманого слідчий повинен був допитати упродовж 72 годин (3 доби). Якщо затриманому було висунуто обвинувачення і останній з цим не погоджувався, то він мав право поставити питання про відвід слідчого. Водночас слід зазначити, що нагляд (контроль) за проведенням попереднього слідства як у ті часи, так і сьогодні здійснює прокурор. Він мав право бути присутнім при проведенні всіх слідчих дій; давати вказівки судовому слідчому, виконання яких для останнього було обов'язковим; пропонувати судовому слідчому вибрати конкретний запобіжний захід. У разі незгоди з вказівками прокурора судовий слідчий мав право оскаржити їх у суді. Отримавши від судового слідчого закінчену кримінальну справу, прокурор окружного суду у разі погодження з висновками слідчого про необхідність направлення цієї справи до суду складав обвинувальний висновок, зміст якого регламентувався низкою рішень Кримінального касаційного департаменту Сенату. Висновок про віддання обвинуваченого до суду складався у формі обвинувального акта, в якому, зокрема, зазначалися:

- подія, що містить у собі ознаки злочинного діяння;
- час і місце вчинення злочину, наскільки це відомо;
- звання, прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого;
- сутність доказів, зібраних по справі проти обвинуваченого;
- визначення за законом якому злочину відповідають ознаки діяння¹⁹¹.

Прокурор надавав висновок про припинення або зупинення кримінального переслідування окружному суду, а обвинувальний акт подавав прокурору судової палати, якщо справа стосувалася злочину, що тягнув за собою позбавлення всіх прав стану чи позбавлення особистих і за станом привласнених прав і переваг, або подавав окружному суду, якщо предмет злочинного діяння був менш важливим¹⁹². Разом з обвинуваченням або висновком про зупинення чи припинення справи прокурор викладав свою думку щодо обрання для обвинуваченого запобіжного заходу, якщо визнавав за потрібне змінити або скасувати будь-який із застосованих запобіжних заходів. Незважаючи на поступовий тиск реакційних сил імперії, в тому числі і на судові органи, прокурор, складаючи обвинувальний висновок, не забував роз'яснити обвинуваченому не тільки суть справи, але й пояснити йому “способы защиты”. Якщо підсудний не знав завчасно, в яких діях він

обвинувачується і на підставі яких доказів, то йому було важко приготуватися до спростування обвинувачення, навіть несправедливого¹⁹³. На нашу думку, така об'єктивність з боку прокурора викликана тим, що пропозиції про допуск захисника із стадії попереднього слідства не були прийняті об'єднаними департаментами законів Державної Ради, а тому при кінцевій розробці Судових статутів зі стадії попереднього розслідування захисник не передбачався.

Підсумовуючи зазначене, можна констатувати, що питання про віддання до суду вирішувалося прокурором окружного суду, а у більш важливих кримінальних справах – Судовою палатою.

У суді обвинувальний акт надавався обвинуваченому, який міг заявити, кого ще він бажає викликати до суду, крім осіб, зазначених прокурором, водночас йому надавалася можливість обрати собі захисника¹⁹⁴. Важливе значення для розуміння функції прокурора в кримінальному судочинстві мають також ст. 611, 612, 650, 654 і 756, нормами яких визначалося, що прокурору як стороні обвинувачення протиставляється захисник підсудного. При цьому як прокурору, так і підсудним, їх захисникам, потерпілим надавалося право брати участь у допитах і судових дебатах. Останні в суді склалися з обвинувальної промови прокурора, із пояснень осіб, що вимагають відшкодування за шкоду і збитки, або їх повірених, а також із захисної промови самого обвинуваченого та його захисника¹⁹⁵.

А. Ф. Коні, який свого часу працював в Україні на посаді товариша прокурора Харківського окружного суду, оцінюючи роботу прокурорів у перші роки судово-правової реформи, писав, що “запроваджуючи в Росії запозичений на заході інститут державних обвинувачів, упорядники Судових статутів стояли перед складним завданням. Потрібно було створити посадову особу, яка б мала нові незвичайні обов'язки і діяла не у тиші присутствія, а в обстановці публічного зіткнення і обміну переконливими поглядами, і діяла при тому невідомою до цього зброєю – живим словом. Де було взяти здатних на це людей? Чи не будуть вони сліпо копіювати західні зразки, чи не перенесуть на російський ґрунт пристрасних і тріскучих прийомів французьких обвинувачів, що так часто зводять свою участь у судових дебатах на загальне цькування підсудного? ... Життя, однак, блискуче спростувало ці зловісні побоювання, здатні виправдати всілякі невдачі і підірвати всі починання. Люди знайшлися ... швидко і з запасом неочікуваних сил з'явилися у нас у перші ж місяці після перетворення судів судові оратори, які не тільки глибоко зрозуміли свою нову роль, але й уміли володіти словом і вносили у це вміння істинний талант. І були вони не сліпими копіювальниками французького зразка. Самостійно пішли вони своїм шляхом, ще раз довівши здатність духовної природи російської людини.”¹⁹⁶

Досить цікавим з точки зору розуміння функції обвинувачення є коментар до ст. 858 Статуту кримінального судочинства, зроблений приват-доцентом та присяжним повіреним Л. Я. Таубером: “Прокурор у кримінальному суді представляє не власні інтереси, а інтереси держави і при цьому в двох аспектах: він є водночас органом публічного обвинувачення і органом або охоронцем закону. Тому право оскарження має бути йому надане як в інтересах обвинувачення, так і в інтересах правильного застосування закону, хоча

неправильне застосування його порушувало б не права обвинувачення, а права підсудного. В інтересах обвинувачення прокурор може подавати апеляційні протести за тих же умов і в тих же межах, як і приватний обвинувач, тобто як з приводу порушень закону, допущених першою інстанцією, так і з приводу невідповідності її вироку об'єктивній дійсності (матеріальній істині) або справедливій і доцільній для даного випадку міри стягнення... Як справедливо помітив Муравйов, прокурор-обвинувач є водночас охоронцем закону, що проявляється у неодмінному притаманному йому подвійному обов'язку прагнути не тільки того, щоб винний у злочині був викритий і покараний, але й того, щоб при цьому закон не було порушено, ані на користь обвинувачення, ані на користь виправдання»¹⁹⁷.

Судове засідання у ті часи за Статутом кримінального судочинства починалося із оголошення прокурором обвинувального висновку (акта), після чого суд розпочинав судове дослідження (перевірку) матеріалів, що були зібрані у кримінальній справі під час попереднього слідства. Судом і прокурором ретельно розглядалися всі письмові та речові докази, що були у кримінальній справі. Після цього суд допитував підсудного, свідків та інших учасників судового процесу і порівнював їх свідчення з матеріалами, що були у справі. Після судового дослідження суд переходив до судових дебатів. Слово надавалося прокурору, який давав політичну оцінку злочину, зупинявся на доказах і висловлював свою думку щодо міри покарання. Після прокурора, як правило, виступав захисник, якщо він брав участь при розгляді справи.

Після закінчення судових дебатів голова суду коротко викладав суть справи і характеризував достовірність та суть доказів як на користь обвинуваченого, так і проти нього. У вирокі обов'язково повинні бути відображені такі питання:

- чи знайшов своє підтвердження у судовому засіданні факт скоєння злочину підсудним;
- чи підтверджено доказами усі епізоди обвинувачення;
- чи правильно органи попереднього слідства застосували статтю обвинувачення до підсудного;
- чи вирішено питання відшкодування заподіяної шкоди.

Вирок проголошувався у відкритому судовому засіданні, а його копія вручалася підсудному. Якщо розглядалася більш складна кримінальна справа за участю присяжних засідателів, яка тягнула за собою покарання, поєднані з позбавленням усіх прав стану, а також всіх або деяких особистих прав і переваг, прокурор обов'язково брав у ній участь. Відмінність розгляду справи з присяжними засідателями полягала лише в тому, що вони знайомилися з усіма матеріалами справи, а також аналізували зібрані докази. Присяжні мали право бути залученими до розгляду справ тільки 4 рази на рік. Характерно, що списки присяжних засідателів перед розглядом справи надавалися прокурору і підсудному, які мали право на відвід небажаних присяжних без зазначення причини. Прокурору згідно з Судовими статутами надавалося право відвести не більше шести присяжних засідателів, а підсудні могли відвести стільки присяжних, щоб їх загальна кількість залишилася не менше 19¹⁹⁸. Із зазначеної кількості (19) жеребкуванням обиралися 12 засідателів, які брали участь у

розгляді справи. Із свого середовища вони обирали старшого, а потім в суді приводили його до присяги. Щодо решти присяжних, то їх до присяги проводила духовна особа¹⁹⁹.

Після закінчення судових дебатів головуючий роз'яснював присяжним засідателям, що вони, оцінюючи зібрані у судовому засіданні докази, повинні бути неупередженими, нагадував обставини справи в істинному вигляді і значенні. Після цього присяжним засідателям надавався спеціальний лист з двома питаннями, на які вони повинні були відповісти, а саме:

чи мав місце злочин, який давав привід для обвинувачення підсудного?
винуватий чи невинуватий підсудний в тому, що йому інкримінують?

Згідно з Судовими статутами вироки окружного суду з кримінальних справ, розглянутих з участю присяжних засідателів, вважалися остаточними і не підлягали оскарженню²⁰⁰. Прокурори мали право виносити протести тільки на вироки, які суперечили їх висновкам і тільки з тих справ, які порушувалися незалежно від наявності скарги приватних осіб, іншими словами тільки у справах публічного характеру. Крім того, прокурор, як і суд другої інстанції, мав право визвати і повторно допитати свідків, якщо він вважав це необхідним. Слід зазначити, що Судові статuti надавали прокурорам судових палат широкі повноваження. На території України діяло три судових палати – в Харківській, Київській і Одеській губерніях. Тільки прокурори судових палат порушували судові переслідування за державними злочинами. Якщо поліцейські або інші представники державних органів виявили ознаки державного злочину, вони зобов'язані були негайно повідомити про це прокурора судової палати, а якщо такий випадок трапився на території, де не було прокурорів судових палат, то місцевого прокурора або його товариша, а останній, згідно зі ст. 1035 Статуту кримінального судочинства (у подальшому – СКС), повинен був повідомити прокурора судової палати. Цей прокурор залежно від отриманих повідомлень за погодженням з головою судової палати відповідно до ст. 1037 СКС призначав слідство або доручав провести дізнання місцевому прокурору чи його товаришу або поліції. Відповідно до ст. 1044–1045 СКС після закінчення попереднього слідства підготовлений прокурором судової палати обвинувальний висновок виносився на розгляд департаменту судової палати. Якщо ж прокурор приходив до висновку про закриття кримінальної справи або про передання обвинуваченого до суду за скоєння ним не державного злочину, то також пропонував розглянути його цьому департаменту.

Характерно, що остаточне рішення про закриття справи приймав урядовий Сенат, який на своє засідання з цього приводу запрошував міністра внутрішніх справ або міністра закордонних справ, а також головного начальника третього відділення його величності канцелярії, голоси яких прирівнювалися до голосів сенаторів. Якщо було вирішено направити кримінальну справу за скоєння державного злочину до суду, то обвинувальний висновок повинен був складати обер-прокурор Сенату (ст. 1046–1049 СКС). Подальші повноваження прокурора розглянуті у ст. 1062–1065 глави II СКС.

Слід зазначити, що функція обвинувачення, якою прокуратура була наділена в результаті судової реформи 1864 р., дещо відрізняється від функції підтримання державного обвинувачення, яка діє сьогодні. Різниця полягає в

тому, що за Судовими статутами прокурор сам формулював обвинувачення на підставі матеріалів попереднього слідства, а в сучасній прокуратурі прокурор в основному використовує обвинувальний висновок, який склав орган, що проводив попереднє слідство²⁰¹.

Неможливо не визначити, що в той час під керівництвом та за безпосередньої участі військового міністра Д. А. Мілютіна і генерал-аудитора В. Д. Філософова була проведена військово-судова реформа, внаслідок якої вдосконалена військово-судова служба, створені нові військові суди, діяльність яких спочатку ґрунтувалася на принципах гласності та змагальності сторін. Нагляд за виконанням законів при відправленні правосуддя у військах здійснювався прокурорами. Олександр II затвердив Військово-судовий статут 15 травня 1867 р., з одночасним введенням якого на всій території Російської імперії створювалися військово-судові заклади, у складі яких передбачалася посада прокурора військового округу. На території України вперше такі заклади були створені в Одеському та Харківському військових округах 1 грудня 1868 р., а 10 грудня на їх відкритті виступав головний військовий прокурор імперії В. Д. Філософов.

У 1869 р. у Миколаєві було засновано військово-морський суд. Така військово-судова система без принципів змін існувала практично до 1917 р.²⁰²

Зазначене дає можливість стверджувати, що функція підтримання державного обвинувачення специфічна. Її завданням було і є в наш час підтримання в судовому засіданні інтересів держави, щоб до кримінальної відповідальності притягалися лише особи, що скоїли злочин і жодна невинувата особа не була засуджена. Виконуючи цю функцію, обвинувач виходить з охорони інтересів громадян, суспільства і держави. Кваліфікована участь прокурора в судовому засіданні як державного обвинувача – це обов'язкова умова конституційного принципу змагальності сторін та свободи надання ними суду своїх доказів. Маючи певні процесуальні права як у післяреформений період, так і в наш час, кожна із сторін як обвинувачення, так і захисту володіє рівною з іншою стороною сукупністю прав щодо відстоювання своїх переконань, які відображають цей інтерес.

При визначенні статусу прокурора в судовому розгляді кримінальної справи слід виходити з того, що підтримання обвинувачення для нього як було у ті часи, так і сьогодні не самоціль.

Здійснення кримінального переслідування логічно впливає з покладених на прокурора обов'язків нагляду за виконанням законів і вжиття заходів щодо усунення їх порушень та притягнення винних до кримінальної відповідальності. Підтримання державного обвинувачення є, на наш погляд, продовженням однієї з форм реалізації правозахисної функції прокуратури як у ті часи, так і сьогодні. Тому виступ прокурора в суді вимагав від нього не тільки професійної майстерності, а й таких якостей, як високий рівень правосвідомості, повага до закону, нетерпимість до будь-якого його порушення, принциповість, твердість у своїх переконаннях, уміння протидіяти сторонньому тиску, а також самокритичність, спроможність контролювати свої думки і діяльність, уміння відмовлятися від помилкової версії заради

встановлення істини у кримінальній справі, непримиренність до злочинців і злочинців і водночас неупередженість до підсудного, гуманність, відсутність самозакоханості та ін.²⁰³ Для цього у післяреформений період до прокуратури підбирали кадри з вищою юридичною освітою і такі, які мали вищеперелічені ознаки. Зазначені вимоги актуальні і в наш час. Прокурор, який підтримує державне обвинувачення, – це публічна особа, тому на ці посади треба здійснювати науково обґрунтований відбір кадрів, починаючи з абітурієнтів, а навчання й виховання прокурорського працівника як державного обвинувача слід здійснювати в процесі його практичної діяльності²⁰⁴.

Суттєвими особливостями в наш час щодо процесуального порядку повинна відрізнятися участь прокурора як державного обвинувача в розгляді справи судом з участю присяжних засідателів. Загальні вимоги до їх обрання є у Законі України “Про судоустрій України” в редакції від 12 липня 2002 р.²⁰⁵ Але чинний Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) серед суб’єктів кримінального процесу не передбачає інституту присяжних засідателів взагалі. Відомо, що у сучасному світовому кримінальному процесі існують дві форми участі народного непрофесійного елемента в здійсненні правосуддя – суд присяжних і суд шефенів. У світі розрізняють дві моделі суду присяжних – англо-американську та європейську²⁰⁶. Багато дослідників в Україні вважають, що європейська модель суду присяжних для нашої країни є більш прийнятною²⁰⁷. Але деякі дослідники з цим не погоджуються й активно обговорюють не тільки між собою, але й на рівні Верховної Ради України доцільність запровадження цього інституту²⁰⁸. На думку автора, твердження про недоцільність цього інституту є помилковим, оскільки українському судочинству з давніх часів були притаманні риси демократичності, серед яких – широке залучення населення до участі в здійсненні правосуддя при розгляді найбільш суспільно небезпечних кримінальних справ²⁰⁹. За основу доцільно взяти модель суду присяжних Російської імперії за судовою реформою 1864 р. Прогресивні вчені того часу висловлювали думку про присяжних засідателів як про продукт національного генія слов’янських народів²¹⁰. Якщо у новому КПК України будуть зазначені статті про запровадження інституту присяжних засідателів, одразу виникає питання щодо повноваження сторін, зокрема державного обвинувача, які також необхідно передбачити в КПК.

Проаналізувавши думки і пропозиції з цього приводу науковців²¹¹ і практиків²¹² як в Україні, так і за кордоном²¹³, можна зробити певні висновки, тому що без них неможливо визначити повноваження прокурора, які також залежать від етапів розгляду кримінальної справи судом присяжних засідателів. Ці етапи можна визначити у такому порядку:

- підготовка кримінальної справи до розгляду;
- судове слідство;
- дебати сторін обвинувачення і захисту;
- постановка питань присяжним засідателям;
- промова головуючого в суді;
- нарада присяжних засідателів;
- винесення і оголошення вироку.

Враховуючи досвід інших країн²¹⁴, зокрема і Російської Федерації, позиції практиків²¹⁵ і науковців²¹⁶, можна стверджувати, що участь прокурора в судовому засіданні як державного обвинувача при розгляді кримінальної справи є обов'язковою і має продовжуватися до її закінчення. Крім того, слід зазначити, що форми участі прокурора у судовому розгляді кримінальних справ мають бути різноманітними, а сама процедура розгляду справи, як вже зазначалося, має визначатися законом.

По-перше, прокурор, керуючись вимогами закону, в якому наведені ознаки, з яких підстав та чи інша особа не може виконувати обов'язки присяжних засідателів, вживає заходів щодо їх відведення, сприяє створенню дієздатної колегії присяжних, яка формується головою суду.

По-друге, прокурор повинен відігравати важливу роль і під час судового слідства, адже специфіка суду присяжних полягає в тому, що до його складу входять непрофесіонали, за винятком головуючого. По суті вони неспроможні здійснювати тонкий юридичний аналіз справи і, як показує практика інших країн, часто керуються емоціями, а не розумом. Тому як державний обвинувач, який упевнений в обґрунтованості обвинувачення, прокурор повинен зробити все, щоб присяжні засідателі мали точне уявлення про обставини справи, що розглядається за їх участю. Головуючий, як правило, виконує функції об'єктивного арбітра, який наглядає за дотриманням правил змагального процесу, а адвокат має на меті або виправдати підсудного, або пом'якшати його відповідальність. Усе це вимагає від прокурора як державного обвинувача активної роботи, навичок публічного аналізу зібраних доказів, переконливої аргументації своїх виступів не тільки для професіональних юристів, але і для пересічних громадян.

Він повинен спланувати свою промову таким чином, щоб присяжні засідателі зрозуміли зміст показів підсудних, потерпілих, свідків, щоб у них не залишилося питань про сутність висновків експертів, щоб вони зрозуміли, яку інформацію несуть надані в суді майнові докази і документи.

По-третє, прокурор як державний обвинувач повинен оволодіти хоча б основами ораторського мистецтва, психології, соціології, мати високу загальну культуру поведінки, щоб під час судових дебатів його виступ був простим і зрозумілим усім, хто знаходиться у залі, де розглядається кримінальна справа, в тому числі присяжним, щоб вони підтримали позицію прокурора²¹⁷.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що функція підтримання державного обвинувачення в суді є однією з головних, а тому підготовку державних обвинувачів потрібно було здійснювати заздалегідь як в ті давні післяреформені часи 1864 р., так і в наш час. Підтримання державного обвинувачення в суді є тим найважливішим аспектом процесуальної діяльності прокурора-обвинувача, який перебуває в нерозривному зв'язку з покладеним на нього конституційним обов'язком сприяти цілям правосуддя та має на меті кримінальне переслідування особи за вчинений злочин, представляти публічний інтерес держави і водночас бути гарантом законних інтересів громадян, втягнутих у сферу правосуддя у кримінальних справах.

4.2. Особливості участі прокурора у цивільному судочинстві

Цивільно-процесуальний кодекс України (ЦПК), що був прийнятий Верховною Радою України 18 березня 2004 р. принципово змінив положення щодо участі у цивільному процесі прокурора, якому надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Дещо змінені підстави та форми його участі, внесені зміни в його повноваження, а також у деякі інші норми ЦПК, пов'язані з цими нововведеннями. Проте ч. 2 ст. 3 ЦПК не дає переліку осіб, які мають можливість звертатися до суду щодо захисту прав, свобод та інтересів іншої особи, або державних чи суспільних інтересів. Такі особи визначені у ст. 45 УПК України.

У вітчизняній літературі деякі дослідники стверджують, що ця функція є принципово новою для діяльності прокуратури²¹⁸. З цим важко погодитися, тому що й до прийняття Конституції України прокурор відповідно до ст. 20 і 35 Закону України “Про прокуратуру” мав право звертатися до суду із заявами про захист прав і законних інтересів громадян та держави і представляти їхні інтереси в суді²¹⁹.

Правове становище прокурора, яким він сьогодні наділений у цивільному, адміністративному і господарському судочинстві, безпосередньо ґрунтується на Конституції України як суб'єкта, який представляє інтереси громадян або держави в суді, тоді як представництво інших видів має інші підстави, а саме: доручення й адміністративний акт. Таким чином, можна стверджувати, що представництво прокурором здійснюється на підставі Конституції України і зазначеного Закону²²⁰.

Але слід мати на увазі, що метою представництва у наш час є забезпечення реалізації інтересів конкретної особи, тоді як завдання прокуратури під час представництва інтересів громадянина або держави в суді є більш широким і полягає у захисті законних прав та інтересів не лише конкретної фізичної чи юридичної особи, а й інтересів суспільства і держави в цілому.

Які ж права і повноваження мав прокурор у цивільному судочинстві у післяреформений період. Основні положення цивільного судочинства за Судовими статутами 1864 р. передбачали, що воно повинно базуватися на принципах гласності, усності і змагальності²²¹. Зазначені положення передбачали, що канцелярська таємниця в судах під час розгляду цивільних справ, не що інше, як один із наслідків ведення слідчого процесу по цивільних справах, але вона зовсім не служить ідеям правосуддя, а тому є засобом до різних зловживань. Виходячи із зазначеного “Основні положення цивільного судочинства” позбавляли поліцію права втручатися у розгляд цивільних справ, зазначаючи, що останні підлягають розгляду виключно судами²²². Характерним для зазначених положень є те, що вони зобов'язували всі судові органи вирішувати цивільні справи по суті. Заборонялось зупиняти їх розгляд у зв'язку з неповнотою, неясністю, недостатністю чи протиріччям закону. Щоб не допускати тяганини під час розгляду цивільних справ, “Основні положення” встановлювали два вили судочинства – звичайний і скорочений. Перший передбачав обов'язкове надання сторонам письмових пояснень, письмових

доказів. Що стосується другого виду, то він допускав, що суд міг закінчити розгляд цивільної справи без письмової підготовки “на одних словесних змаганнях сторін”²²³. Проте і при звичайному, і при скороченому порядку розгляду справ сторони зобов’язані були з’явитися в суд особисто або прислати своїх повірених. Характерно, що сторони в суді мали вільний доступ до всіх матеріалів, які стосувалися справи, що розглядалася, і знаходилися у розпорядженні суду. Сторонам було надано право бути присутніми при допиті свідків і при будь-якій дії суду, що стосувалися перевірки доказів. Статут цивільного судочинства (далі – СЦС) у ст. 267 прямо вказував на те, що суд у жодному випадку не збирає доказів або довідок, а обґрунтовує рішення виключно на доказах, наданих сторонами. Проголосивши в ст. 367 СЦС принцип змагальності, законодавець водночас певною мірою зберіг дію такого принципу. Суди мали право:

з власної ініціативи проводити огляд (ст. 507);

призначати експертизу (ст. 515);

вимагати пояснення від сторін у випадку неясності або невизначеності вимог і заперечень (ст. 335);

нагадувати сторонам про відсутність доказів з істотних для справи обставин та призначати строки для з’ясування цих обставин (ст. 368).

Аналізуючи основні положення Статуту цивільного судочинства, можна зробити висновок, що роль суду в ньому не зводилася лише до пасивної ролі спостерігача процесуального змагання сторін. Статут цивільного судочинства направляв суд на активну участь у встановленні фактичних обставин за матеріалами справи, проте не як самостійний дослідник, а як певною мірою помічник і радник сторін. Він не мав права сам зберігати докази і довідки (ст. 367 СЦС), проте мав дбати про належне з’ясування обставин справи, а тому вказував сторонам на неповноту зібраних доказів. Виходячи з вимог СЦС, таке сприяння сторонам було не тільки правом суду, а і його обов’язком. Можна погодитися з Е. Васьковським, що суд не мав права відмовити в задоволенні позову, наприклад, тому що вимоги позивача для суду є незрозумілими, або задовольняти позов, тому що відповідач не надав доказів на підтвердження певної обставини, яку вважав такою, що немає істотного значення, тоді як, на думку суду, вона була дуже важливою²²⁴. Таким чином, у зазначеному проявлявся абсолютно новий, протилежний дореформеному, порядок цивільного судочинства, заснований на принципах змагальності, гласності, а також усності. Певний інтерес викликає порядок судочинства в мирових судах. Характерно, що вони не мали права розглядати скарги про право власності, а також про право на володіння нерухомістю, затвердженою у формальному акті.

Як правило, мирові судді розглядали окремі позови, які ґрунтувалися на особистих зобов’язаннях і договорах, позови про рухоме майно, про винагороду за збитки, справи про поновлення порушеного права володіння, заснованого на формальному акті. Характерно, що навіть спори про право власності і право на володіння нерухомістю, затверджених у формальному акті, не могли бути розглянуті мировими суддями. Якщо проаналізувати позови, що розглядали мирові судді, то їх можна поділити на чотири частини:

позови за особистими заявами і договорами, а також позови про рухоме майно з ціною не більше 300 рублів;
позови про винагороду за шкоду і збитки на суму не більше 500 рублів;
позови про особисті образи;
справи про відновлення порушеного володіння, коли з порушенням не поєднувався заснований на формальному акті спір про право володіння.

Вони також мали право виносити остаточне рішення у справах з ціною позову не більше 30 руб., а всі інші справи мировий суддя розглядав як суд першої інстанції.

Розгляд цивільних справ у мировому суді проходив публічно, усно, а рішення заносилося в спеціальну книгу. Апеляційні скарги на неостаточні рішення мирового судді розглядалися, як вже зазначалося, з'їздом мирових суддів.

На аналогічних принципах здійснювалося і судочинство в окружних судах. Але сам процес розгляду міг розпочатися виключно при наявності позовної заяви, поданої в установленому законом порядку. Виклик відповідача до суду, як і в інші часи, здійснювався через повістку, яку вручали судові пристави. Суд не займався збором доказів, цей обов'язок покладався на сторони. На їх прохання суддя міг надати листи для отримання необхідних довідок. Сторони отримували право подачі двох змагальних документів, в суді їх не повинно бути більше чотирьох – по дві з кожної сторони. Під час розгляду справи суд мав право вимагати від сторін тільки тих доказів, на які вони посилалися. Допит свідків під присягою проводився безпосередньо судом. Він же давав оцінку важливості доказів за своїм внутрішнім переконанням. Після закінчення розгляду справи суд оголошував, як і в наш час, резолютивну частину рішення. У разі необхідності міг винести і певні ухвали.

Виникає справедливе питання: яку ж роль відігравав прокурор у цивільному судочинстві? Одразу слід зазначити, що у зв'язку з усуненням слідчого начала з цивільного судочинства звузилася і участь в ньому прокурора. Вони були зобов'язані, насамперед, надавати прокурорські висновки про “розум і силу” законів у певних категоріях цивільних справ казенного та суспільного характеру в загальних судах мирової юстиції, а також із усіх цивільних справ, що розглядалися в касаційному порядку (ст. 14 Устрою судових установ, ст. 173, 343, 84 СЦС)²²⁵.

Ст. 345 СЦС передбачала участь прокурора у цивільних справах для оголошення попередніх висновків у справах казенних управлінь, земельних установ, міських і селищних громад; неповнолітніх, безвісно відсутніх, глухонімих та божевільних; про підсудність; у спорах між судами та урядовими установами; про підробку документів та у випадках, коли у цивільній справі виявляються обставини, що підлягають розгляду кримінальним судом; у шлюбних правах та про законність народження, коли у них немає відповідача; про стягнення відшкодування за шкоду та збитки, нанесені розпорядженням посадових осіб адміністративного відомства і виборних службовців, а також про стягнення збитків з чинів судового відомства. Такі повноваження мав прокурор згідно з Судовими статутами 1864 р.²²⁶ Зазначені справи надсилалися прокурору за три дні до слухання цивільної справи у суді.

У судовому засіданні прокурор виголошував свою думку після виступу сторін. Суть промови прокурора заносилася в протокол судового засідання. Слід зазначити, що як і в наш час Статут кримінального судочинства 1864 р. визначав порядок апеляційного і касаційного провадження. Так, для окружного суду апеляційною інстанцією була судова палата. Скарги незадоволеною стороною або обидві сторони до апеляційної інстанції подавали в певні строки через суд, рішення якого оскаржується з обов'язковим поданням копії скарги для іншої сторони.

Апеляційна інстанція розглядала справу вдруге і вирішувала в межах вимог скарги, а та частина, що не оскаржувалася набирала чинності. Апеляційна інстанція рішення першої інстанції могла скасувати або затвердити, а в окремих випадках могла винести своє рішення, яке було остаточне і оскарженню не підлягало. Якщо апеляційна інстанція розглядала цивільну справу самостійно, то її рішення могло бути оскаржене у касаційному порядку.

Касаційний перегляд цивільних рішень судових палат і з'їздів мирових суддів здійснювався цивільним касаційним департаментом Сенату, на засіданні якого справу доповідав сенатор, заслуховувався висновок обер-прокурора, а також докази сторін. Касаційний департамент міг залишити скаргу без розгляду, або відмінити рішення апеляційної інстанції з поверненням його на новий розгляд цією інстанцією. Характерно, що рішення касаційної інстанції мало обов'язковий характер (як певна норма права) для однакового застосування судами норм цивільного права і процесу на території Російської імперії. Такі рішення публікувалися для загального відома.

Після судової реформи 1864 р. у цивільно-процесуальне законодавство вносилися певні зміни і доповнення щодо усунення недоліків і покращення цивільного судочинства. Водночас вносилися і такі зміни та доповнення, які порушували принципи рівності сторін, звужували гласність судового засідання та ін. Наведене дає можливість стверджувати, що судова реформа 1864 р. докорінним чином змінила функції і повноваження прокурора як в кримінальному, так і в цивільному судочинстві. Він став виконувати зовсім інші функції ніж до судової реформи. Замість стягувача, особи, яка пропонує покарання, і захисника безвинності він отримав функцію державного обвинувача і став однією із сторін судового процесу. Його основними функціями у кримінальному судочинстві стали нагляд за додержанням законів при провадженні досудового слідства та підтримання державного обвинувачення в суді, а у цивільному – вони передбачені в основному у ст. 345 СЦС.

Таким чином, статус прокуратури серйозно змінився після судової реформи 1864 р. Прокуратура звільнилася від функції загального нагляду, а її діяльність обмежувалася в основному судовою сферою. Якщо до судової реформи прокурор виступав у суді як “зискатель наказания и вместе с тем защитником невинности”, то після реформи головним його завданням став нагляд за дізнанням і слідством, а також підтримання державного обвинувачення в суді. Серед дослідників прийнято вважати, що функції прокуратури у ті часи були пов'язані лише з кримінальним переслідуванням.

Дійсно так пропонувалося Судовими статутами, які обмежили коло прокурорського нагляду за справами “судового відомства” контролем за слідством і дізнанням.

Таким чином, судова реформа 1864 р. створила не тільки новий суд, але й нову систему правоохоронних органів, а найголовніше, нове розуміння і уявлення про законність і правосуддя.

Висновки

Отримані автором при проведенні дослідження висновки дають можливість зробити теоретичні узагальнення щодо процесів становлення і розвитку органів прокуратури у післяреформений (1864 р.) період у Російській імперії та з'ясувати перспективи розвитку органів прокуратури на сучасному етапі у перехідний період під час розбудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави – України.

1. Функціональна модель сучасної української прокуратури була створена на території України ще у XVIII ст. під час царювання Петра I, коли українські землі знаходилися у складі Російської імперії, а влада в них була організована так, як і в інших губерніях Росії. Це була прокуратура наглядового типу з широкими повноваженнями щодо здійснення нагляду в усіх сферах суспільного і державного життя. У ті часи прокуратура здійснювала свої повноваження не дотримуючись прозорості та гласності своїх дій, що відрізняло її від діяльності прокуратур західної Європи.

2. 1864 р. в Російській імперії був роком проведення реформ, а саме: селянської, коли було скасовано кріпосне право; фінансової – був запроваджений акциз і патентний збір із заводів, що виробляли горілку, вино та пиво; земської – передбачала створення губернських та волосних земських органів для завідування місцевими господарськими справами кожної губернії, кожної волості; містечкової – передбачала декілька нововведень, в тому числі турботу про благоустрій міст; поліцейської – передбачала утворення судових слідчих як у волості, так і у містах; судової – постановила, що третю гілку влади утворюють суди (різноманітна судова система). Крім того, були проведені також військова реформа, реформи у сфері освіти і цензури.

3. Хоча судова реформа 1864 р. визначалася тим, що формально нею був створений позастановий суд, а також запроваджений суд присяжних, вона не змінила абсолютистської сутності царського самодержавства. Водночас в основу створення місцевих мирових судів були покладені принципи їх виборності, відокремлення суду від адміністрації, гласності, усності, змагальності судового процесу, була запроваджена адвокатура і повністю реорганізована прокуратура.

4. Запровадження судової реформи відбувалося тривалий час і не було завершено до революції 1917 р. Характерно, що уряд Російської імперії разом з судовою реформою проводив ніби контрреформи, які тісно перепліталися між собою і проводилися з ініціативи міністра юстиції.

5. Реорганізація прокуратури внесла в її статут серйозні зміни. Її позбавили загального нагляду, а діяльність обмежувалася тільки судовою сферою, хоча було збережено нагляд за місцями позбавлення волі. Прокуратура стала ніби новою і створювалася в судах, в тому числі окружних, судових палатах, і обер-прокурор в Сенаті.

Крім розглянутих вище двох функцій влади на практиці влада вимушена була знайти для прокуратури еквівалент загальнонаглядової функції. Прокурорів зробили повноправними членами губернських адміністративних комітетів, які були владними контрольно-наглядовими органами. І навіть після

реформи прокурори продовжували здійснювати загальнонаглядові функції за межами судочинства у декількох галузях адміністративно-керівної діяльності.

Організація прокуратури відбувалася на принципах суворої ієрархічності, єдиноначальства, взаємозамінності в процесі. Прокурорський нагляд здійснювався під вищим керівництвом міністра юстиції як генерал-прокурора. Обер-прокурори Сенату і прокурори судових палат безпосередньо підпорядковувалися генерал-прокурору, прокурори окружних судів здійснювали свою роботу під керівництвом прокурорів судових палат. Кількість товаришів прокурора і розподіл між ними обов'язків цілком залежали від розміру судового округу. Безумовно, прокурори знаходилися у залежності від уряду і тому, що підпорядковувалися міністру юстиції, і тому, що на них не поширювався принцип незмінності. Слід відмітити, що прокуратура ні в перші роки існування, ні в післяреформений період не була вражена корупцією. І характерно, що прокурори не ставили за мету довести будь-якою ціною вину підсудного, чим деякою мірою були схожі на своїх колег – адвокатів.

6. До кандидатів на посаду прокурорів висувалися суворі вимоги, а саме: вони повинні були мати вищу юридичну освіту, службовий стаж і особливу політичну благонадійність. Як правило, вони повинні були бути дворянами або вихідцями із благонадійних сімей буржуазії, духовенства та чиновників вищого рангу. Такі вимоги до підбору кадрів в органи прокуратури, в тому числі і військової, були викликані тим, що в імперії набував сили національно-визвольний рух, а інструментом для його придушення були не тільки поліція і жандарми, а й органи прокуратури.

7. Реформування прокуратури викликало незадоволення, зокрема і серед провідних юристів того часу. Навіть А. Коні – прогресивний юрист і людина з демократичними поглядами, висловлюючи своє незадоволення, писав: “Палко бажаючи скоріше розчистити для нових насаджень місце, що заросло бур'янами та напівживими деревами, зрубали дуб, що охороняв ліс”. Аналогічну позицію займав і міністр юстиції, генерал-прокурор Муравйов. Він направив царю доповідну записку, де вказував, що “Автори Судових статутів захопилися західноєвропейськими зразками і внесли в російське законодавство процесуальні прийоми країн, які не відповідають вимогам Російської імперії”²²⁷. Дискусія про повернення прокуратурі загального нагляду тривала аж до 1917 р., коли монархія була знищена, а їй на зміну прийшла досі невідома форма організації влади. Прокуратура як атрибут старої влади перестала існувати, але досвід діяльності такого органу виявився корисним у майбутньому.

8. Після судової реформи 1864 р. функціональну модель прокуратури було змінено, і прокуратура із наглядового типу стала переважно органом кримінального переслідування. Хоча цей період в її історії був досить нетривалим. У 1922 р. в Україні, яка на той час була радянською республікою, відбулося відновлення прокуратури відповідно до наглядової моделі, що збереглася й до сьогодні.

9. За неповних 300 років існування прокуратури були створені дві основні функціональні моделі прокуратури, які існують і до сьогодні, – прокуратура як переважно наглядовий орган і прокуратура в основному орган кримінального переслідування. Безумовно, обидві моделі не позбавлені своїх вад, але досвід їх

функціонування дійсно безцінний. З огляду на динаміку розвитку функцій прокуратури, яка проявилася під час дослідження, в контексті відповідних соціально-політичних умов, що існували в країні, можна стверджувати, що посилення тоталітарних тенденцій у державі супроводжується розширенням предмета прокурорського нагляду і, навпаки, певна демократизація державної влади відносно обмежує функції прокуратури, зосереджуючись в основному на кримінальному переслідуванні, а також на виконанні певних наглядових функцій. Тобто функції і організаційна побудова органів прокуратури завжди знаходилися у тісному зв'язку з організацією влади в державі.

10. Дослідження свідчить про те, що історично-правовий досвід діяльності прокуратури України з моменту її створення 16 травня 1722 р. у м. Глухові був непростим, а тому він повинен бути врахований при подальшій розбудові органів прокуратури в Україні. Актуальності цьому досвіду додає незавершеність в Україні низки реформ, у тому числі конституційної, судової та реформи правоохоронних органів.

ПРИМІТКИ

- 1 Реформы Александра II. Сборник. – М. : Юрид. л-ра, 1998. – С. 6.
- 2 Герцен А.И. Собрание сочинений ; в 30 т. – М., 1956. – Т. 9. – С. 35–36.
- 3 История УССР. – Т. 4. – К., 1983. – С. 120–121.
- 4 История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 4. – С. 159–279.
- 5 Олейничук С. Былое. – 1906. – № 4. – С. 114.
- 6 Коган Л. Крепостные вольнодумцы (XIX век). – М., 1966. – С. 238.
- 7 Франко І. Твори. – В. 20 т. – Київ, 1955. – Т. 18. – С. 146.
- 8 Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформ 1861 года (60-е годы XIX ст.). – Киев, 1959. – С. 159.
- 9 Крестьянское движение в России, в 1857 – мае 1861 г. Сборник документов. – М., 1963. – С. 234–235.
- 10 Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу. – Пг, 1915. – Т. 1. – С. 298–299.
- 11 Реформы Александра II. Сборник. – М.: Юрид. л-ра, 1998. – С. 37–142.
- 12 Хрестоматия по истории СССР. – Т. 3. – 2-е изд. – М., 1952. – С. 68–78.
- 13 ЦГАОР СССР. – Ф. 109. – Оп. 201. – Д. 236. – 1861. – Л 6.
- 14 ЦГИА СССР. – Ф. 1291. – Оп. 52. – Д. 47. – 1861. – Л. 1.
- 15 Реформы Александра II. Сборник. – М.: Юрид. л-ра, 1998. – 460 с.
- 16 История УССР. – В. 9 т. – К. : Наукова думка. – Т. 4. 1983. – С. 302.
- 17 История УССР. – В. 9 т. – К. : Наукова думка. – Т. 4. 1983. – С. 304–305.
- 18 История УССР. – В. 9 т. – К. : Наукова думка. – Т. 4. 1983. – С. 305.
- 19 История УССР. – В. 9 т. – К. : Наукова думка. – Т. 4. 1983. – С. 306.
- 20 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: пособие к лекциям. – II изд., изм. и доп. – СПб. : Право, 1914. – С. 28–36.
- 21 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: пособие к лекциям. – II изд., изм. и доп. – СПб. : Право, 1914. – С. 28–36.
- 22 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 25–29.
- 23 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–43.
- 24 Звягинцев А. Российские прокуроры / А. Звягинцев, Ю. Орлов. – М., 1999. – С. 40–41.
- 25 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 52–54, 132–134.
- 26 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 32–59.

- 27 Ерощкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России : пособие / Н. П. Ерощкин. – М. : Учпедгиз, 1960. – С. 112–121.
- 28 Тацій В. Я. Історія держави і права України : у 2 т. / В. Я. Тацій. – Т. 1. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 87–94.
- 29 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–17, 26–31.
- 30 Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М. : Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1914. – С. 26–42.
- 31 Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М. : Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1914. – С. 26–42.
- 32 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 27.
- 33 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 23.
- 34 Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / за ред. В.Я. Тація та ін. – Т. 1. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 243.
- 35 Історія держави і права України : академ. курс / за ред. В.С. Кульчицького [та ін.] – К. : Ін Юре, 2007. – С. 93.
- 36 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 7–43.
- 37 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 7–43.
- 38 Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя : Наукова думка, 1999. – С. 98.
- 39 Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя : Наукова думка, 1999. – С. 98.
- 40 Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. – М., 1914. – С. 26–42.
- 41 Центральний державний історичний архів. – Ф. 441. – Оп. 770. – Од. ф. 17. – С. 3.
- 42 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–44.
- 43 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 23–24.
- 44 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні : історія і сучасність / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7; Мычко Н. И. Европейская система прокуратур / Н. И. Мычко, Н. А. Голова. – Донецк, 2011. – С. 7–13.
- 45 Законодательство Петра I. – М., Юрид. лит., 1997. – С. 509.
- 46 Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. – М.: Изд-во Ситина, 1914. – С. 26–42.

- 47 Ключевский В.О. Сочинения. – Т. V.: Курс русской истории. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 271.
- 48 Сперанский М. М. Записка об устройстве судебных и правительственных учреждений в России / Проекты и записки. – М. – Л., 1961. – С. 95–101, 172–174.
- 49 Історія держави і права України: академ. курс / За ред. Кульчицького В.С. та ін. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 133.
- 50 Нелин А.Н. Собрание Малороссийских прав, его содержание и значение : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – К., 1990. – С. 3.
- 51 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 томах. – Т. 8. – М., 1991. – 163 с.
- 52 Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М. : Мысль, 1979. – С. 288.
- 53 Коротких М. Г. Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы в России (1857–1859) // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия. – Воронеж, 1987 . – С. 11.
- 54 Филипов М.Н. Судебная реформа в России. – Т. 1. – СПб: Тип. “Сенатская”, 1871-1875. – С. 115.
- 55 Филипов М.Н. Судебная реформа в России. – Т. 1. – СПб: Тип. “Сенатская”, 1871-1875. – С. 115.
- 56 Центральный государственный архив С.-Петербурга. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Дело 24. – А.с. 46.
- 57 Центральный государственный архив С.-Петербурга. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Дело 24. – А.с. 46.
- 58 Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы: сборник статей. – М.: Статут; РАП, 2004. – С. 51.
- 59 Судебные Уставы 20 ноября 1864 года с изложением распоряжений, на коих они основаны. Часть первая // Вводная статья, стр. 1. – СПб, 1866.
- 60 Джаншиев Г. С. И. Зарудный и судебная реформа: историко-биографический эскиз. – М. : Тип. Е. Гербек, 1898. – 188 с.
- 61 Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы: сборник статей. – М.: Статут; РАП, 2004. – С. 51–92.
- 62 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 томах. – Т. 8 : Судебная реформа / Ред. Б.В. Веленский. – М., 1991. – С. 5–12.
- 63 Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы: сборник статей. – М. : Статут; РАП, 2004. – С. 56–80.
- 64 Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы: сборник статей. – М. : Статут; РАП, 2004. – С. 80–92.
- 65 Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительственного Сената. – Изд. 8. – СПб, 1879. – С. 255.
- 66 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 томах. / Ред. Б. В. Виленский. – М., 1991. – Т. 8 : Судебная реформа. – С. 5–12.

- 67 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 28–29.
- 68 Кульчицький В.С. Історія держави і права УРСР: конспект лекцій для студентів юридичного факультету університету / В. С. Кульчицький. – Львів ; Львівський ордена Леніна державний університет ім. І. Франка, 1965. – 65 с.
- 69 Буцковский Н. А. Очерк кассационного порядка отмены решений по судебным вопросам 20 ноября 1864 г. – СПб, 1868.
- 70 Таганцев Н. С. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. С приложением мотивов и извлечений из решений уголовного кассационного Сената. – СПб, 1879.
- 71 Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968; Петухов Г. Е. Административная юстиция царской России. // Известия вузов. Правоведение. – М., 1974. – № 5. – С. 72–80; Чегот Д. М. Административная юстиция. – Л., 1973; Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи 1802-1917 (историко-правовое исследование). – М : Наука, 1983; Судоустройство в России в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1999.
- 72 Свербигуз В. В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 12–16.
- 73 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–10.
- 74 Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы (к пятидесятилетию судебных уставов). – М., 1914. – С. 118.
- 75 Российское законодательство X-XX веков. – В 9 томах / Ред. Б.В. Виленский. – М., 1991. – Т. 8 : Судебная реформа – С. 12–13.
- 76 Новицкая Т. Великие реформы Александра II (от ликвидации тайной полиции к введению суда присяжных) // Российская юстиция. – 1998. – № 4. – С. 61.
- 77 Покровский М. Н. Русская история. – Т. 4. – СПб, 1898. – С. 118.
- 78 Российское законодательство X-XX веков. – В 9 томах. – Т. 8 : Судебная реформа / Ред. Б. В. Виленский. – М., 1991. – С. 71.
- 79 Смолярчук В. И. Анатолий Федорович Кони. – М., 1981. – С. 47–48.
- 80 История России XIX – начала XX вв. / Под ред. В. Федорова. – М : 1978. – С. 269–270.
- 81 Устав уголовного судопроизводства, Устав гражданского судопроизводства // Российское законодательство X–XX веков. – В 9 томах. – Т. 8 : Судебная реформа. – М : Юридическая литература, 1991. – С. 248.
- 82 Реформы Александра II. – М.: Юрид. литер., 1998. – С. 276–337.
- 83 Реформы Александра II. – М.: Юрид. литер., 1998. – С. 278–292.
- 84 Реформы Александра II. – М.: Юрид. литер., 1998. – С. 278–292.
- 85 Смолярчук В.И. Анатолий Федорович Кони. – М., 1981. – С. 47.
- 86 История России XIX – начала XX вв. / Под ред. В. А. Федорова. – М.: Юрид. литер., 2001. – С. 270.
- 87 Викторский С. И. Русский уголовный процесс. – М., 1912. – С. 184.

- 88 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8. – М., 1991. – С. 55–56.
- 89 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8. – М., 1991. – С. 28.
- 90 Люблинский П. И. Свобода личности в уголовном процессе. – СПб., 1906. – С. 11.
- 91 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8. – М., 1991. – С. 55–56.
- 92 Судебные уставы 20 ноября 1864 г с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительствующего Сената. – СПб, 1878. – С. 51.
- 93 Учреждения для управления губернией Всероссийской империи (1857 г., ноября 7) // Титов Ю. П. Хрестоматия по истории государства и права России. – М., 1998. – С. 222–223.
- 94 Фукс В. Я. Кассационные департаменты Сената // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – № 4. – С. 54.
- 95 Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 4. – М., 1986. – С. 198–199.
- 96 Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. – СПб, 1913. – С. 159.
- 97 Судебные уставы с изложением распоряжений, на коих они основаны (20 ноября 1864 года); в 3 частях. – второе доп. изд. – СПб: Издательство Государственной канцелярии, 1867. – С. 74.
- 98 Комарский Ф. М. Правові основи діяльності прокуратури в Українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми правознавства та правової діяльності. – 2009. – № 1. – С. 28–39.
- 99 О прокурорском надзоре // Судебные уставы 1864 года. – СПб, 1866. – С. 53.
- 100 Кони А. Ф. Приемы и задачи прокуратуры. – Соч. – Т. 4. – М., 1967. – С. 194.
- 101 Фойницкий И. Я. Русская карательная система / И. Фойницкий. – СПб: Тип. “Стасюлевичи”, 1886. – 275 с.
- 102 Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. – Т. 1 – М., 1898. – С. 5.
- 103 Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. – Т. 1 – М., 1898. – С. 24.
- 104 Буцковский Н. О деятельности прокурорского надзора вследствие отделения обвинительной власти от судебной. – СПб, 1863. – С. 9.
- 105 Комарский Ф. М. Правові основи діяльності прокуратури в Українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми правознавства та правової діяльності. – 2009. – № 1. – С. 28–39.
- 106 Громов И. А. Судебно-административные права и обязанности лиц прокурорского надзора / И.А. Громов. – Витебск: Типография П.А. Подземского, 1914. – С. 3–29.
- 107 Учреждения судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8: Судебная реформа. – М., 1991. – С. 120.
- 108 Учреждения судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8: Судебная реформа. – М., 1991. – С. 46.

- ¹⁰⁹ Учреждения судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8: Судебная реформа. – М., 1991. – С. 134–136.
- ¹¹⁰ Учреждения судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков. – В 9 т. – Т. 8: Судебная реформа. – М., 1991. – С. 121.
- ¹¹¹ Щегловитов И. Т. Прокуратура на предварительном следствии / И. Т. Щегловитов // Дореволюционные юристы о прокуратуре. – СПб, 2001. – С. 183–185.
- ¹¹² Комарский Ф. М. Правові основи діяльності прокуратури в Українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми правознавства та правової діяльності. – 2009. – № 1. – С. 28–39.
- ¹¹³ Колдаев А. В. Следствие и полицейское дознание по Своду законов Российской империи 1857 г. / А. Колдаев // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – Ленинград : Изд. ЛГУ. – 1988. – № 1. – С. 90–96.
- ¹¹⁴ Щегловитов И. Т. Прокуратура на предварительном следствии / И. Т. Щегловитов // Дореволюционные юристы о прокуратуре. – СПб, 2001. – С. 59–83.
- ¹¹⁵ Колдаев А. В. Следствие и полицейское дознание по Своду законов Российской империи 1857 г. / А. Колдаев // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – Ленинград : Изд. ЛГУ. – 1988. – № 1. – С. 90–96.
- ¹¹⁶ Колдаев А. В. Следствие и полицейское дознание по Своду законов Российской империи 1857 г. / А. Колдаев // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – Ленинград: Изд. ЛГУ. – 1988. – № 1. – С. 90–96.
- ¹¹⁷ Громов И. А. Судебно-административные права и обязанности лиц прокурорского надзора / И.А. Громов. – Витебск: Типография П.А. Подземского, 1914. – С. 43–50.
- ¹¹⁸ Сборник циркулярных распоряжений и инструкций по тюремной части, изданных Министерством внутренних дел с 1859 по 1879 гг. – СПб. : Издательство главного тюремного управления, 1880. – С. 19.
- ¹¹⁹ Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–43.
- ¹²⁰ Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми : Університетська книга, 2004. – С. 7–43.
- ¹²¹ Громов И. А. Судебно-административные права и обязанности лиц прокурорского надзора / И. А. Громов. – Витебск: Типография П.А. Подземского, 1914. – С. 57.
- ¹²² Инструкция чинам полиции по обнаружению и исследованию преступлений (прокурора Харьковской судебной палаты А.А. Крылова). – Харьков : Университетская типография, 1914.
- ¹²³ Колдаев А. В. Следствие и полицейское дознание по Своду законов Российской империи 1857 г. / А. Колдаев // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – Ленинград, 1989. – № 1. – С. 90–96.
- ¹²⁴ Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 8–23.
- ¹²⁵ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – С. 109–139.

- ¹²⁶ Виленский Б. В. Судебная реформа и прокуратура России / Б. Виленский. – Саратов : Приволжское книгоиздание, 1969 . – С. 206.
- ¹²⁷ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – С. 37.
- ¹²⁸ Викторский С. И. Русский уголовный процесс. – М., 1912. – С. 186.
- ¹²⁹ Казанцев С. М. История царской прокуратуры. – СПб, 1993. – С. 154.
- ¹³⁰ Прокуратура України : академічний курс : підручник / В. В. Сухонос, В. П. Лакизюк, Л. Р. Грицаєнко, В. М. Руденко ; за заг. ред. В. В. Сухоноса – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 21–27.
- ¹³¹ Басков В. И. История прокуратуры Российской империи / В. Басков // Вестник Московского университета : серия 11 “Право”. – 1997. – № 2. – С. 10–11.
- ¹³² Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – С. 109–139.
- ¹³³ ПСЗ. – Т. 46. – № 49615.
- ¹³⁴ Руководство для чинов корпуса жандармов при производстве следствий и дознаний. – СПб, 1885. – С. 18.
- ¹³⁵ Кони А.Ф. Сочинения. – Т. 2. – М., 1967. – С. 390.
- ¹³⁶ Казанцев С. М. Дореволюционные юристы о прокуратуре : сборник статей. – СПб., 2001. – С. 24.
- ¹³⁷ Гредигер Ф. Прокурорский надзор за 50 лет. – Пг, 1915. – С. 39.
- ¹³⁸ Собрание узаконений, 1982. – 28 дек. – № 1296. V.
- ¹³⁹ ПСЗ. Т. 49. № 53577.
- ¹⁴⁰ ПСЗ. I. 41. № 43077.
- ¹⁴¹ Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : монографія. – Суми : Університетська книга, 2008. – С. 19–47.
- ¹⁴² ПСЗ. II изд. Т. 45. № 46971, 48498, 52983 и др.; III изд. Т. 4. № 2311, Т. 7. № 4396.
- ¹⁴³ Виленский Б. В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В. Виленский. – Саратов : Приволжское книгоиздание, 1963. – С. 327.
- ¹⁴⁴ 5 Ф. № 442, опис № 52, спр. № 84. С. 1–37.
- ¹⁴⁵ Полный свод законов Российской империи. Собрание второе. Т. LIII, отделение первое. – СПб, 1887. – № 58178. – 513 с.
- ¹⁴⁶ История государства и права СССР: ч. 1 / под ред. О. Чистякова и Ю. Кукушкина. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 262.
- ¹⁴⁷ История государства и права СССР: ч. 1 / под ред. О. Чистякова и Ю. Кукушкина. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 220.
- ¹⁴⁸ Полный свод законов Российской империи. Собрание второе. Т. IX. – СПб, 1889. – № 6196, 6483.

- 149 Никитин В.Н. Тюрма и система. – СПб., 1880. – С. 8.
- 150 Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. 34. – Спб., 1902. – С. 360.
- 151 Познышев С.В. Очерки тюремоведения. – М., 1913. – С. 174.
- 152 Тальбер Д.Г. Русское уголовное судопроизводство. – Т. 1 – Киев, 1880. – С. 93–94.
- 153 Казанцев С. М. Изменения в системе прокурорского надзора после судебной реформы 1864 г. // Вестник Ленинградского университета. – Сер. 6. – Вып. 1, 1986. – С. 87–88.
- 154 Права человека в России: декларации, нормы и жизнь // Материалы международной конференции, посвященной 50-летию Всеобщей декларации прав человека / Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 47.
- 155 Свод Законов Российской империи. – III Изд. – Спб.: Сенатская типография, 1857.
- 156 Щербина П. Ф. Судебная система на Правобережной Украине в конце XVIII – XIX веков // Автореф. дис. докт. ист. наук. – К., 1987. – С. 37.
- 157 Судебные уставы 20 ноября 1864 г с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительствующего Сената. – Изд. 8. – СПб, 1878. – С. 98.
- 158 Дубровіна Я. Б. Запровадження земської реформи на Правобережній Україні / Я. Дубровіна // Проблеми правознавства. – Вип. 20. – К., 1971. – С. 46–52.
- 159 Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – С. 109–139.
- 160 Виленский Б. В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В. Виленский. – Саратов : Приволжское книгоиздание, 1963. – С. 206.
- 161 Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – С. 37.
- 162 “День”. – СПб., 1882. – № 47.
- 163 Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К. : Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. – С. 347.
- 164 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1896. – Т. 1. – С. 41.
- 165 Реформы Александра II. – М.: Юрид. литер., 1998. – С. 278–336.
- 166 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. – Спб., 1914. – С. 64.
- 167 Устав уголовного судопроизводства. – СПб., 1887. – С. 64.
- 168 Московские ведомости. – 1866. – № 263. – 2/52.
- 169 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. – Спб., 1914. – С. 62–84.
- 170 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. – Спб., 1914. – С. 62–84.
- 171 Журнал Департаментов Государственного Совета за 1862 г. – СПб. – С. 233–239.
- 172 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 39–43.
- 173 Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. – М., 1889. – С. 72–91, 284–286.

- 174 Устав уголовного судопроизводства / Под ред. С. Г. Щегловитого. – СПб., 1887. – С. 71.
- 175 Устав уголовного судопроизводства / Под ред. С. Г. Щегловитого. – СПб., 1887. – С. 73.
- 176 Устав уголовного судопроизводства / Под ред. С. Г. Щегловитого. – СПб., 1887. – С. 73–75.
- 177 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1896. – Т. 1. – С. 174.
- 178 Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. – СПб., 1916. – С. 935.
- 179 Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1896. – Т. 1. – С. 271.
- 180 Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. – Харків : Консум, 2001. – С. 222–228.
- 181 Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Т. XXV. – С. 396.
- 182 3 оп. 1, спр. 355, а.с. 16.
- 183 День // СПб. – 1862. – № 47.
- 184 Муравьев Н. В. Наказ министра юстиции, генерал-прокурора чинам прокурорского надзора судебных палат и окружных судов // Дореволюционные юристы о прокуратуре (сборник статей). – СПб, 2001. – С. 238–239.
- 185 Муравьев Н. В. Наказ министра юстиции, генерал-прокурора чинам прокурорского надзора судебных палат и окружных судов // Дореволюционные юристы о прокуратуре (сборник статей). – СПб, 2001. – С. 239.
- 186 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 40–41.
- 187 Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 110–120.
- 188 Стрёмовский В. А. Предварительное расследование / В. А. Стрёмовский. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 98–132.
- 189 Матієк С. В. Підготовка прокурора для підтримання державного обвинувачення в суді : навч. посібник / С. В. Матієк. – Х. : ІПК, 1998. – С. 21–34.
- 190 Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий / Вып. V. – М., 1916. – С. 1439–1440.
- 191 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 34–36.
- 192 Полный свод законов Российской империи. Систематический комментарий. Т. 34. – СПб, 1867. – С. 57–59.
- 193 Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий / Вып. V. – М., 1916. – С. 1439–1440.

- ¹⁹⁴ Полный свод законов Российской империи. Систематический комментарий. Т. 34. – СПб, 1867. – С. 60.
- ¹⁹⁵ Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 34–36.
- ¹⁹⁶ Приемы и задачи прокуратуры // Кони А. Ф. Собрание сочинений. – М., 1967. – Т. 4. – С. 122–124.
- ¹⁹⁷ Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий / Вып. V. – М., 1916. – С. 1439–1440.
- ¹⁹⁸ Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительствующего Сената. – Изд. 8. – СПб, 1878. – С. 83–84.
- ¹⁹⁹ Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительствующего Сената. – Изд. 8. – СПб, 1878. – С. 85–86.
- ²⁰⁰ Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 117–118.
- ²⁰¹ Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 110–120.
- ²⁰² Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 37.
- ²⁰³ Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : монографія. – Суми : Університетська книга, 2008. – С. 165–167.
- ²⁰⁴ Сухонос В. В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения органов прокуратуры / В. В. Сухонос, И. Е. Марочкин, В. В. Богущкий. – Сумы : Слобожанщина, 2000. – С. 35–37, 150–160.
- ²⁰⁵ Закон України “Про судоустрій України” від 07.02.2002 № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27–28.
- ²⁰⁶ Котляр В. Суд присяжних не для України / В. Котляр // Право України. – 1998. – № 9. – С. 72; Котляр В. Суд присяжних – правовий атавізм / В. Котляр // Юридичний вісник України. – 2001. – № 10. – С. 11.
- ²⁰⁷ Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних / В. Маляренко // Право України. – 2000. – № 3. – С. 4.
- ²⁰⁸ Савонюк Р. Суд присяжних: яким йому бути? / Р. Савонюк // Право України. – 1997. – № 2. – С. 71.
- ²⁰⁹ Сухонос В. В. Прокуратура України : підручник : академічний курс / В. В. Сухонос, В. П. Лакізіюк, Л. Р. Грицаєнко та ін. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 61–63, 77–79, 123–141.
- ²¹⁰ Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. – Петроград, 1916. – С. 133.
- ²¹¹ Тертишник В. М. Суд присяжних: суть, ідеї, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення / В. М. Тертишник // Юридична Україна. – 2003. – № 8. – С. 15–19.

- 212 Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних / В. Маляренко // Право України. – 2000. – № 3. – С. 4.
- 213 Петрухин И. Л. Суд присяжных: проблемы и перспективы / И. Л. Петрухин // Государство и право. – 2001. – № 3. – С.5–13.
- 214 Ветрова Г. Н. Суд присяжных и проблемы судопроизводства / Г. Н. Ветрова // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 3. – С. 16–30.
- 215 Штогун С. Становлення суду присяжних в Україні / С. Шогун // Прокуратура, людина, держава. – 2004. – № 3. – С. 101–103.
- 216 Яновська О. Г. Відродження суду присяжних в Україні та здійснення захисту у кримінальних справах / О. Г. Яновська // Адвокат. – 2006. – № 1. – С. 28–31.
- 217 Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 110–120.
- 218 Шумський П. представництво прокурора в суді / П. Шумський // Право України. – 1998. – № 2. – С. 24–27.
- 219 Закон України “Про прокуратуру” із змінами і доповненнями. – К., 2007. – С. 12, 18–19.
- 220 Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 120–135.
- 221 Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны (20 ноября 1864 г.): в 3-х частях. – Ч. 3. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во Государственной канцелярии, 1867. С. 7–8.
- 222 Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны (20 ноября 1864 г.): в 3-х частях. – Ч. 3. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во Государственной канцелярии, 1867. С. 10–11.
- 223 Журнал Соединенных Департаментов. – СПб. – 1983. – № 44. – С. 162; № 65. – С. 39, 207–208.
- 224 Васьковский Е. В. Курс гражданского права / Е. Васьковский. – М., 1913. – С. 99–100.
- 225 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 28–43.
- 226 Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с разъяснениями их по решениям кассационных департаментов правительственного Сената. – Изд. 8. – СПб, 1878. – С. 404–405.
- 227 Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – С. 20–40.